

ACADEMY OF ATHENS
RESEARCH CENTRE FOR MEDIEVAL AND MODERN HELLENISM

MEDIEVALIA
ET
NEOHELLENICA

VOLUME XIV

HOMAGE TO THE 200TH ANNIVERSARY
OF THE GREEK REVOLUTION OF 1821

ATHENS 2021

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ 200TH ΕΠΕΤΕΙΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

ΑΘΗΝΑ 2021

ΕΠΟΠΤΡΙΑ

Ακαδημαϊκός Χρύσα Μαλτέζου

ΔΙΕΥΘΥΝΩΝ

Χαρίτων Καρανάσιος

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δέσποινα Βλάμη

Χαρίτων Καρανάσιος

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου

Κώστας Λαμπρινός

Ίκαρος Μαντούβαλος

Η Ακαδημία Αθηνών δεν φέρει ευθύνη για το περιεχόμενο των κειμένων τα οποία περιέχονται στον παρόντα τόμο και εκφράζουν τις προσωπικές απόψεις των συγγραφέων, επομένως δεν υιοθετεί κατ' ανάγκην τις απόψεις τους.

Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά

Medievalia et Neohellenica

Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Research Centre for Medieval and Modern Hellenism

Anagnostopoulou str. 14, Athens 106 73 Greece

T (+30) 210.36.64.638 / e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISSN 1105-3399

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Προλογικά	9-10
Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, <i>Στή σκιά του λόρδου Guilford: ό Χριστόφορος Φιλητάς και δύο άγνωστα κείμενά του για την Έπανάσταση</i>	11-52
Δέσποινα Βλάμη, <i>Πόλεμος και Επιχειρήσεις: οι αδελφοί Μπουντούρη και η οικονομία της Επανάστασης στην Ύδρα κατά τον 19ο αιώνα</i>	53-99
Χαρίτων Καρανάσιος, <i>Τό πολλαπλό δίλημμα του Νέου Έλληνισμού πριν από την Έπανάσταση</i>	101-137
Ηλίας Κολοβός, <i>Το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών κατά το 1821, σύμφωνα με τα οθωμανικά τεκμήρια</i>	139-162
Φωκίων Κοτζαγεώργης, <i>Ρωμιοί εκτελεσθέντες και φυγάδες στη Θεσσαλονίκη του 1821</i>	163-187
Γεώργιος Κουτζακιώτης, <i>Ο Ρήγας, ο Παζβάντογλου και το επαναστατικό εγχείρημα του 1797. Μερικές επισημάνσεις</i>	189-216
Σοφία Λαΐου, <i>Οθωμανοί έλληνες σαράφηδες στην Κωνσταντινούπολη του 1821</i>	217-238
Ίκαρος Μαντούβαλος, <i>Ο θάνατος στα χρόνια της Επανάστασης μέσα από τις αφηγήσεις του Anton Prokesch</i>	239-277
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, <i>Πολιτικο-εκκλησιαστικές πιέσεις για την επιστροφή Κυδωνιέων και Μοσχονησιωτών στις έστιές τους (1823)</i>	279-300
Δημήτρης Παπασταματίου, <i>Όφεις της οικονομίας πολέμου στην Κεντρική Μακεδονία κατά την περίοδο 1821-1830</i>	301-343
Πέτρος Πιζάνιας, <i>Το αγροτικό ζήτημα από τις πρώτες νεωτερικές επαναστάσεις στην Ελληνική Επανάσταση</i>	345-380
Νικόλας Πίσσης, <i>Ο Αγαθάγγελος, τα πρότυπά του και τύχες του έως και την Επανάσταση</i>	381-410

Αλεξάνδρα Σφοίνη, <i>Εικόνες των επαναστατημένων Ελλήνων στα φιλελληνικά Απομνημονεύματα. Ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές (1821-1828)</i>	411-440
Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, <i>Η Φιλική Εταιρεία και ο τεκτονισμός: μυστική επικοινωνία, αστική δημοσιότητα και κοινωνικές ιδέες</i>	441-484

Γεώργιος Κουτζακιώτης

Ο Ρήγας, ο Παζβάντογλου και το
επαναστατικό εγχείρημα του 1797.
Μερικές επισημάνσεις

«Όταν δοκιμάσουμε να εντοπίσουμε τα ίχνη του [Ρήγα] στον ιστορικό χρόνο», όπως παρατηρεί εύστοχα ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «αποβαίνει μια άκρως φευγαλέα παρουσία».¹ Ωστόσο, όσα γνωρίζουμε έως σήμερα δείχνουν ότι ο Βελεστινλής είχε επιτύχει την ενότητα θεωρίας και πράξης στην επαναστατική πολιτική και ότι το επαναστατικό σχέδιό του διακρινόταν για τη σαφήνεια και για τον ρεαλισμό του.²

Αν και οι περισσότερες λεπτομέρειες του σχεδίου του παραμένουν άγνωστες, αυτό θα πρέπει να πληρούσε μια προϋπόθεση απολύτως αναγκαία σε κάθε επαναστατικό σχέδιο και γι' αυτό διαχρονική: την ύπαρξη ενός πολυπρόσωπου δικτύου, μυστικά οργανωμένου και ιεραρχικά δομημένου, του οποίου τα μέλη είχαν αναλάβει να εκτελέσουν διαφορετικά μέρη του σχεδίου. Με άλλα λόγια, κανένα επαναστατικό σχέδιο, το οποίο μάλιστα εισέρχεται στη φάση της εφαρμογής του, όπως ήταν το σχέδιο του Ρήγα κατά τη στιγμή της σύλληψής του, δεν θα μπορούσε να είναι υπόθεση μιας ολιγομελούς ομάδας, όπως αυτή που εντέλει οι Αυστριακοί κατάφεραν να συλλάβουν, και δη μιας ομάδας της οποίας ο ρόλος φαίνεται να εστιαζόταν στην ιδεολογική θεμελίωση και στην προπαγάνδα του κινήματος. «Στις αποσκευές του ταξιδιού και της επανάστασης, ο επικίνδυνος ταξιδιώτης [ο Ρήγας] δεν μετέφερε ούτε όπλα ούτε πυρομαχικά ούτε στρατιωτικά σχέ-

---

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Βασίλη Σιακωτό για τη βιβλιογραφική βοήθειά του και για τις συζητήσεις μας.

1. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας»*, Αθήνα 2009, σ. 13.

2. Στο ίδιο, σ. 52, 53· πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ο Ρήγας πίσω από τον Βελεστινλή*, Αθήνα 2014, σ. 111, 114.

δια», όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Γ. Μαργαρίτης, για να διατυπώσει όμως εντέλει την υπόθεση ότι «δεν υπήρξε καιρός για συγκροτημένα σχέδια και μεθοδικές προετοιμασίες».³ Αλλά η αγορά και η μεταφορά όπλων και πυρομαχικών μέσω της Τεργέστης, υπό το αυστηρό βλέμμα των αψβουργικών αρχών, συνιστούσαν αναμφίβολα μια ριψοκίνδυνη ενέργεια.

Η οργανωμένη και στοχευμένη εκδοτική δραστηριότητα του Βελεστινλή και των συντρόφων του στη Βιέννη δείχνουν ανθρώπους που μόνον αφέλεις ή επιπόλαιοι δεν μπορούν να χαρακτηριστούν.⁴ Θα πρέπει να δεχθούμε, λοιπόν, ότι κάποιοι άλλοι είχαν αναλάβει το στρατιωτικό-επιχειρησιακό μέρος του σχεδίου. Οι παράλληλες τότε προσπάθειες συνεννόησης των Μανιατών με τον Βοναπάρτη και η μυστική συνάντηση τεσσάρων ελλήνων απεσταλμένων με τους Μανιάτες στο Μαραθονήσι, μετά την εκεί άφιξη των Stéphanopoli, φαίνονται να εγγράφονται στο ίδιο σχέδιο⁵ και ασφαλώς να αφορούν στο στρατιωτικό σκέλος του. Οι αψβουργικές αρχές είχαν αναγνωρίσει, εξάλλου, ότι το επαναστατικό δίκτυο που είχαν εντοπίσει ήταν ευρύτατο και γι' αυτό πιθανολογούσαν ότι είχε συγκροτηθεί από κάποια μυστική οργάνωση.⁶

Παρ' όλα αυτά και, επιπλέον, παρόλο που αναγνωρίζεται ότι ο μυστικός εταιρισμός αποτελούσε κανονικότητα της εποχής, οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν στην ιστοριογραφία ως προς το αν το εγχείρημα του Ρήγα εγγραφόταν στη δράση κάποιας μυστικής οργάνωσης δεν έχουν εντελώς αρθεί.⁷ Οι σχετικές μαρτυρίες, ιδιαίτερα του Χριστόφορου Περραιβού, θεω-

3. Γ. Μαργαρίτης, «Τα στρατιωτικά σχέδια του Ρήγα», *Αντί*, περίοδος β', 652 (16 Ιανουαρίου 1998), 56, 59.

4. Πρβλ. Μαργαρίτης, «Τα στρατιωτικά σχέδια του Ρήγα», 59: «Γιατί το να υποθέσουμε ότι ο Ρήγας δεν ήταν παρά ένας οραματιστής, ανίκανος να αντιληφθεί τις παραμέτρους της ανατρεπτικής δράσης, έρχεται σίγουρα σε αντίθεση με την προϊστορία του». Πρβλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλος, «Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονος για τον επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 38 (2000), 257-272 = ο ίδιος, *Μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή. Τριάντα χρόνια (1990-2020)*, Αθήνα 2020, σ. 519-540, όπου αναιρείται η άποψη ότι ο Ρήγας ήταν «όχι τόσο σκεπτικός και κρυφίνους [...], άλλ' επιπόλαιοις εξεταστής τῶν πραγμάτων καὶ μᾶλλον τῆς καταστάσεως τοῦ ἔθνους του» (Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικῆς Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σ. 90-91).

5. Γ. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797, οι Γάλλοι και ο Ρήγας. Μια νέα ανάγνωση με βάση αναξιοποίητες πηγές», *Ο Ερανιστής* 30 (2021), 205 κ.ε.

6. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής*, σ. 51-52.

7. Βλ. κυρίως Α. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, [Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10], Αθήνα [1954], σ. 67-71. Εξάιρεση αποτελεί η άποψη του Λουκά Αξελού, ο οποίος, ωστόσο, διαπιστώνει ότι «το καθεαυτό οργανωτικό άπλωμα της εταιρείας ήταν μάλλον περιορισμένο» βλ.

ρήθηκαν από τον Άμαντο αβάσιμες, επειδή απλά η αυστριακή αστυνομία είχε διατυπώσει μόνον υπόνοιες για την ύπαρξη μυστικής οργάνωσης και δεν την είχε ανακαλύψει κατά την ανάκριση.⁸ Η άποψη του Αμάντου, αν και αργότερα αναδιατυπώθηκε κατά τρόπο που δεν ήταν πλέον απόλυτη, δεν αναιρέθηκε από τον Βρανούση, μολονότι αυτός έκρινε ότι «μερικά πράγματα –ίσως τα πιο επιβαρυντικά– κατόρθωσαν να τ' αποκρύψουν οι ανακρινόμενοι και περιορίστηκαν να καταθέσουν ή να ομολογήσουν μόνον όσα, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, είχαν αποκαλυφθή».⁹ Πράγματι, οι λιγοστές διαθέσιμες πηγές μας πληροφορούν για τρία επιβαρυντικά στοιχεία, που δήλωναν την ύπαρξη μυστικής οργάνωσης ή πρόδιδαν τα μέλη της και τα οποία ο Βελεστινλής κατάφερε να αποκρύψει, τα δύο πρώτα σε συνεργασία με τον Περραιβό ή με τον Γεώργιο Καλαφάτη.

Το πρώτο στοιχείο ήταν η «εθνική» σφραγίδα,¹⁰ η οποία προφανώς πιστοποιούσε την αυθεντικότητα εγγράφων που τα μέλη της οργάνωσης λάμβαναν από τον Ρήγα. Μια σφραγίδα δεν θα είχε ασφαλώς καμία χρησιμότητα σε μια ανοργάνωτη και ολιγάριθμη ομάδα οραματιστών· άλλωστε, αν η ομάδα ήταν ολιγάριθμη, η σφραγίδα δεν θα χαρακτηριζόταν «εθνική». Με άλλα λόγια, η ύπαρξη της σφραγίδας, την οποία μαρτυρούν οι Γ. Καλαφάτης, Χρ. Περραιβός και Ι. Φιλήμων, υποδηλώνει όχι μόνο τον οργανωτικό χαρακτήρα του εγχειρήματος αλλά και το πλήθος των μελών της οργάνωσης.

Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 2012, σ. 151-169 (το χωρίο στη σ. 161). Πρβλ. επίσης την άποψη του Β. Παναγιωτόπουλου ότι «το ζήτημα αυτό (της ύπαρξης «Εταιρείας» του Ρήγα με την απαραίτητη οργανωτική μεθοδολογία, οργανωτική δομή και θεσμική υπόσταση) τέθηκε αναχρονιστικά, δηλαδή μετά την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και κατ' αναλογία προς αυτήν, ως ένα είδος επαναστατικής και ιστορικής συνέχειας του νέου εγχειρήματος»· βλ. *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεώργιου Καντακουζηνού. Χάλλη της Σαξονίας 1824*, μτφρ. Χ. Μ. Οικονόμου, εισ.-σχόλια-επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2015, σ. 184.

8. Κ. Άμαντος (εκδ.), *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, [Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, 7], Αθήνα 1930, σ. ιβ'-ιδ'· ο ίδιος, «Ρήγας Βελεστινλής», *Ελληνικά* 5 (1932), 47-54.

9. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 67-68 και σημ. 3, όπου η παρατήρηση για τον Κ. Άμαντο.

10. Λ. Βρανούσης, «Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 8 (1992), 368-375.

Το δεύτερο στοιχείο ήταν ένας «φάκελος γραμμάτων», που πρόδιδαν τη δικτύωση της εταιρείας με πολλούς έλληνες μεγαλεμπόρους. Τα «γράμματα» αυτά, όπως ο Περραιβός διευκρινίζει, έφεραν τις υπογραφές διαφόρων ελλήνων μεγαλεμπόρων της Βιέννης, μελών της οργάνωσης, με καταγωγή από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, και απευθύνονταν προς συγγενείς και εμπορικούς συνεταιίρους τους: «χρείας τυχούσης [τα γράμματα αυτά] έμελλαν να χρησιμεύσωσιν εις την Έλλάδα εις περιλαβήν χρημάτων».¹¹ Επρόκειτο προφανώς για συναλλαγματικές, με τις οποίες θα καλύπτονταν οι πρώτες οικονομικές ανάγκες της επικείμενης επανάστασης,¹² πράγμα που επίσης υποδηλώνει ότι το επαναστατικό σχέδιο είχε τότε εισέλθει στη φάση της εφαρμογής του. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει μια ανώνυμη βιογραφία του Ρήγα, που δημοσιεύθηκε μόλις πέντε χρόνια μετά τον θάνατό του (1803) σε περιοδικό του Βερολίνου και η οποία αναφέρει ότι οι «συνωμότες της Βιέννης» συνέλεξαν χρήματα και ότι, κατά τη στιγμή της σύλληψής τους, «είχον ήδη συγκεντρώσει αρκούνη ποσόν».¹³

11. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιδίδιμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, σ. 27-28· πρβλ. ο ίδιος, *Απομνημονεύματα πολεμικά, διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους*, τ. 1: *Περιέχων τας από των 1820 μέχρι τέλους του 1822*, Αθήνα 1836, σ. ια'.

12. Πρβλ. τη γενική αναφορά του Βρανούση (Ρήγας, σ. 93) ότι ο Ρήγας είχε βρει οικονομικούς πόρους για την πραγματοποίηση του επαναστατικού σχεδίου του από τον Ελληνισμό της Διασποράς, ο οποίος μερικά χρόνια πριν είχε χρηματοδοτήσει τις επιχειρήσεις του Λάμπρου Κατσώνη. Για τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων του Λ. Κατσώνη βλ. Όλγα Κατσαρδής-Hering, «Μύθος και Ιστορία. Ο Λάμπρος Κατσώνης, οι χρηματοδότες του και η πολιτική τακτική», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, σ. 195-214. Ωστόσο, η υπόθεση της συγγραφέως ότι οι έλληνες έμποροι της Τεργέστης χρηματοδότησαν τις επιχειρήσεις του Κατσώνη, κυρίως προσδοκώντας κέρδη, δεν απαντά ικανοποιητικά στο ερώτημα: γιατί οι ίδιοι έμποροι επένδυσαν κατ' επανάληψη τεράστια ποσά στις επιχειρήσεις του Κατσώνη, οι οποίες είχαν φανεί αρκετά νωρίς ότι ήταν, αν όχι ελλειμματικές, τουλάχιστον προβληματικές (λείες αμφισβητήσιμης νομιμότητας). Το ότι αρκετοί από αυτούς τους εμπόρους διεκδίκησαν αποζημιώσεις από τη ρωσική αυλή είναι διαφορετικό ζήτημα: άλλωστε, δεν διεκδίκησαν αποζημιώσεις από τον Κατσώνη.

13. Δ. Α. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος. Ιστορική, δογματική και κριτική έρευνα επί τη βάσει των ανεκδότων του Έθνους αρχείων μετά εκατόν εξήκοντα φωτοτυπιών και εικόνων*, τ. 1: *Αγώνες τεσσάρων αιώνων υπέρ της πολιτικής ελευθερίας. Από της Αλώσεως μέχρι της 3 Σεπτεμβρίου 1843 (1453-1843), μετά γενικής εισαγωγής εις το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, Αθήνα 1935, σ. 106. Για το χωρίο στο γερμανικό πρωτότυπο βλ. στο «Nachricht von den Neugriechen. Aus den Papieren eines Mannes, der sich lange im türkischen Reiche aufgehalten hat», *Neue Berlinische Monatsschrift* 9 (Jänner bis Junius, 1803), σ. 383.

Το τρίτο στοιχείο αναφέρεται αργότερα σε μια επιστολή που πιθανώς συντάχθηκε από τον Αλέξανδρο Καντακουζηνό (1781-1841) και, επίσης, καταγράφηκε ως προφορική παράδοση από τον Γεώργιο Γαζή (1795-1855). Πιο συγκεκριμένα, ο συντάκτης της εν λόγω επιστολής, θέλοντας να δώσει στον παραλήπτη της μια ιδέα της μεγαλοφυχίας του Ρήγα, γράφει μεταξύ άλλων:¹⁴

«Όταν πιάστηκε πήρε την απόφαση να υποφέρει με καρτερία όλα τα δεινά, χωρίς να προδώσει κανέναν από τους μυστικούς του φίλους. Οι υπογραφές όλων αυτών που είχαν γραφτεί στον σύνδεσμο ήταν γραμμένες σε ένα τετράδιο, το οποίο κουβαλούσε πάντοτε μαζί του. Η ανακάλυψη αυτού του εγγράφου θα οδηγούσε, χωρίς αμφιβολία, πολλούς στην καταστροφή. Και αφού δεν έβλεπε άλλο τρόπο να τους σώσει, ξέσκισε τη νύχτα το τετράδιο και το κατάπιε μαζί με τα ονόματα των πατριωτών του».

Τα ίδια λίγο πολύ αναφέρει και ο Γαζής εξιστορώντας τον βίο του Βελεστινλή:¹⁵

«... είχε μαζί του [κατά τη σύλληψή του] και τὸν κατάλογον τῶν ἐταιριστῶν (οἵτινες ἦσαν πλείστοι σημαντικοὶ ἄνδρες ἐκ τῶν ὁμογενῶν), ὃν ἐπρόλαβε καὶ τὸν ἔφαγε· καὶ οὕτως ἠλευθέρωσε τὸ ἔθνος ἀπὸ μέγαν κίνδυνον, πολλοὺς δὲ καὶ μεγάλους ἄνδρας, καὶ οἰκογενείας τῆς Τουρκίας, ἀπὸ τὸν ἐξολοθρευμόν».

Η ύπαρξη του καταλόγου των μελών επιβεβαιώνεται από μια σύγχρονη με τα γεγονότα μαρτυρία, που είδε το φως της δημοσιότητας κατά τα τελευταία χρόνια. Μια έκθεση που έστειλε ο πρόξενος της Ρωσίας στην Τεργέστη, ο κερκυραίος κόμης Σπυρίδων Βαρούχας, προς την τσαρική κυβέρνηση, τρεις ημέρες μετά τη σύλληψη του Ρήγα (22 Δεκεμβρίου 1797), μας πληροφορεί ότι ανάμεσα στα χαρτιά του Βελεστινλή υπήρχε όντως ένας κατάλογος με «υπογραφές των είκοσι οχτώ χιλιάδων Ελλήνων από όλους τους τόπους που αποφάνθηκαν υπέρ της επανάστασης».¹⁶ Αν και ο αριθμός των υπογραφών φαίνεται υπερβολικός, η μαρτυρία του Βαρούχα θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν, καθώς κατά κανόνα οι πρόξενοι φρόντιζαν

14. Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση, σ. 184.

15. Γ. Γαζής, *Λεξικόν της Επαναστάσεως και άλλα έργα αυτοβιογραφικά και πατριδογραφικά, λόγοι διάφοροι, βιογραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, Τρόπαιον Δελβινακίου*, εκδοτική επιμ. Α. Βρανούση, με ιστορικές σημειώσεις στο Λεξικόν του Ν. Πατσέλη, Ιωάννινα 1971, σ. 129.

16. Γ. Α. Αρς, «Ρωσικές αρχαικές πηγές για τον Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια* 5 (2010), 796. Βλ. επίσης ο ίδιος, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία. Ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού στις αρχές του 19ου αιώνα και οι ελληνορωσικές σχέσεις*, μτφρ. Παναγιώτα Ματέρη – Δ. Πατέλης, Αθήνα 2011, σ. 150.

για την έγκυρη ενημέρωση των προϊσταμένων τους. Πληροφοριοδότης του Βαρούχα θα μπορούσε να είναι κάποιος που γνώριζε τα πράγματα από κοντά, όπως ο αξιωματικός του ρωσικού στρατού Γαβριήλ Παλατίνος από την Κεφαλονιά, ο οποίος είχε εμπλακεί στις απελευθερωτικές κινήσεις του 1797 και φαίνεται να γνώριζε τον Ρήγα.¹⁷

Επιπλέον, περίπου τρεις μήνες μετά τη σύλληψη του Βελεστινλή, ο Δωρόθεος Βουλησμάς, σε μια επιστολή που έστειλε από την Κωνσταντινούπολη στον Νικηφόρο Θεοτόκη στη Μόσχα, χαρακτηρίζει ως «γνωστούς» τους δημιουργούς «τοῦ πανταχοῦ τῶν ὑπὸ τὴν Ὀθωμανικὴν ἀρχὴν Ὀρθοδόξων ... νεοτυπώτου κεφαλαιώδους συστήματος, καὶ κατ' αὐτῆς [της οθωμανικῆς ἀρχῆς] ἅπαντας εἰς ἀποστασίαν διεγείροντος» [της *Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως* του Ρήγα]· και προσθέτει ότι το επαναστατικό σχέδιο αυτών των «γνωστών» αποτελούσε «παρ' ἡμῖν μυστικόν», καθὼς «οὐ πολλοὶ τοῦτο τῶν ἡμετέρων οἶδασι, μὴ διαδοθέντων τῶν τυπωθέντων». Μάλιστα, ο Βουλησμάς θεωρούσε δεδομένο ότι τα «ὀκτῶ ἢ δέκα κιβώτια» με τα επαναστατικά αυτά φυλλάδια, αν δεν είχαν κατασχεθεί, θα προκαλούσαν «παντελῆ ὄλεθρον τοῖς ἡμετέροις».¹⁸ Η αναφορά αυτή του Βουλησμά μαρτυρεί ότι η έκδοση του επαναστατικού φυλλαδίου εγγραφόταν στη δράση μιας μυστικής οργάνωσης με γνωστά πρόσωπα και με επιρροή σε διάφορα μέρη της σουλτανικής επικράτειας, γεγονός που εξηγεί και τον φόβο του για «παντελῆ ὄλεθρον» των ορθοδόξων. Παράλληλα, η ίδια μαρτυρία δηλώνει ότι οι ανώτεροι εκκλησιαστικοὶ κύκλοι γνώριζαν τότε τις επαναστατικές αυτές κινήσεις και ότι, παρόλο που τις θεωρούσαν οργανωμένες «ὑπὸ γνωστών καὶ ὁμολογουμένως ἐχθρῶν» της Εκκλησίας, τις κρατούσαν μυστικές, φοβούμενοι τις καταστροφικές συνέπειες που θα είχε για το ποίμνιό τους η ανακάλυψή τους από τους Οθωμανούς. Ἄλλωστε, οι μνήμες των Ορλωφικών ήταν ακόμη νωπές.

Πέρα από τις μαρτυρίες των συγχρόνων του Ρήγα, δύο λίγο μεταγενέστεροί του, οι οποίοι γνώριζαν καλά τα πράγματα της εποχής τους, επιβεβαιώνουν τη δικτύωση του Βελεστινλή με πρόσωπα εγνωσμένου κύρους αλλά και την απήχηση του σχεδίου του σε κύκλους που δεν μπορούν να θεωρηθούν εκκολαπτήρια ριζοσπαστικών ιδεών. Πιο συγκεκριμένα, η προαναφερόμενη επιστολή που αποδίδεται στον Αλέξανδρο Καντακουζηνό μάς

17. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 202, 208-209, 241 κ.ε.

18. [Μονή Χρυσοποδαριτίσσης Νεζερών Πατρών], *Οι Κολλυβάδες και ο Δωρόθεος Βουλησμάς. Το ζήτημα της «ανακρίσεως» του Πηδαλίου και του Κανονικού* [Κολλυβαδική Γραμματεία, αρ. 3], Αθήνα 2020, σ. 908-909.

πληροφορεί επίσης ότι ο Ρήγας είχε ιδρύσει «μια Ένωση των πιο μορφωμένων ανθρώπων του λαού του». Επίσης, ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος (1786;-1841), ο οποίος συντάξε μία από τις πρώτες βιογραφίες του Βελεστινλή, προφανώς με βάση πληροφορίες που άντλησε από ελληνικούς κύκλους στο Βουκουρέστι και έπειτα στο Παρίσι όπου έζησε, γράφει ότι ο Ρήγας είχε οργανώσει «μια μεγάλη μυστική εταιρεία», εξασφαλίζοντας τη συνδρομή «επισκόπων, αρχόντων, πλούσιων εμπόρων, λογίων, αξιωματικών του στρατού και του ναυτικού, με μια λέξη, την ελίτ του ελληνικού έθνους, καθώς και πολλούς διακεκριμένους ξένους». Μάλιστα, ο Νικολόπουλος προσθέτει ότι ο Ρήγας, μετά την εγκατάστασή του στη Βιέννη, διατηρούσε μυστική αλληλογραφία με τα κορυφαία μέλη της εταιρείας, που βρίσκονταν σε διάφορα μέρη του ελληνικού και ευρωπαϊκού χώρου.¹⁹

Το επαναστατικό αυτό δίκτυο δεν θα μπορούσε ασφαλώς να συγκροτηθεί μόνο δι' αλληλογραφίας αλλά και με εκ του σύνεγγυς επαφές και συνεννοήσεις, στις οποίες ο Ρήγας θα πρέπει να διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο. Πράγματι, ο Νέστωρ Καμαριανός, αξιοποιώντας στο έπακρο τα λιγιστά δεδομένα για τη ζωή και τη δράση του Ρήγα, διαπίστωσε ότι στο διάστημα των ετών 1790-1796 ο Βελεστινλής, για να συγκεντρώσει μέρος του αναγκαίου υλικού για την κατασκευή των χαρτών του, ταξίδεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁰ Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να θεωρήσουμε πλέον βέβαιη την πληροφορία ότι ο Ρήγας βρισκόταν στην Τεργέστη στις 13 Οκτωβρίου 1794 και ότι είχε φθάσει εκεί από τη σουλτανική επικράτεια, μαζί με τον Ιωάννη Παπαστεφάνου από το Συρράκο· οι δύο άνδρες εμφανίζονταν «ώς δερματέμποροι μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον, πράγματι δὲ δι' ἔθνικους σκοπούς».²¹ Το ότι ο Ρήγας δεν πραγματοποίησε τα ταξίδια του με την αληθινή ιδιότητά του αναφέρεται και από τον Παναγιώτη Καλε-

19. Βλ. αντίστοιχα *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση*, σ. 183-184, και C. Nicolopoulo, «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des principaux auteurs de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce», *Revue Encyclopédique* 21 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1824), 275-276 (η μτφρ. όλων των ξενόγλωσσων παραθεμάτων είναι του συγγραφέα της παρούσας μελέτης). Τις πληροφορίες του Κ. Νικολόπουλου αναπαρήγε τότε και ο F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Histoire de la Régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Παρίσι 21825, σ. 132-133. Για τον Κ. Νικολόπουλο βλ. ιδιαίτερα την εισαγωγή του Αλ. Πολίτη στην έκδοση *Η Βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου-Αγαθόφρονος Νικολόπουλου στην Ανδρίτσαινα. Κατάλογος*, [KNE/EIE, αρ. 34], Αθήνα 1987, σ. 17-42.

20. Nestor Camariano, «Rhigas Veletinlis. Complètement et corrections concernant sa vie et son activité. II», *Revue des Études sud-est européennes* 19 (1981), 53-56.

21. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 38-39.

βρά (1790 – post 1873), ο οποίος όμως εγγράφει τη δράση του Βελεστινλή στο ευρύτερο, οθωμανικό πλαίσιο:²²

«... δι' ἀδείας καὶ ἐξόδων τοῦ Ναπολέοντος, ἐπὶ τῇ συστάσει αὐτοῦ πρὸς ὅλα τὰ ἐν τῇ Τουρκίᾳ Γαλλικὰ προξενεῖα, περιῆλθεν ὡς Δερβίσης ἀπανταχοῦ τῆς Τουρκίας, ὑπὸ τὸ πρόσημα διδασκάλου τῆς ἠθικῆς. Καὶ μυστικῶς μὲν ἐδίδασκε τοὺς Ντερέμπεϊδας [= αγιάνηδες], ἤτοι τοὺς Γιαντισάρους, διὰ τὰ συνεννοηθῶσι μετὰ τοῦ Ναπολέοντος ἵνα ὑποστηρίξῃ αὐτοὺς εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ Σουλτάν-Σελήμη καὶ ἀναδείξῃ μικροὺς ἡγεμόνας ἀνεξαρτήτους».

Παραβλέποντας τις αναφορές του Καλεβρά για τον ρόλο του Βοναπάρτη –αναφορές που δεν έχουν τεκμηριωθεί έως σήμερα από τις γαλλικές διπλωματικές πηγές–, η πληροφορία του για τον Ρήγα δεν φαίνεται ανεδαφική, αν λάβουμε υπόψιν ότι ο επίσημος χρονικογράφος της σουλτανικής αυλής Mehmed Es'ad Efendi (1789-1848) γράφει αργότερα ότι έλληνες κατ'άσκοποι κυκλοφορούσαν μεταμφιεσμένοι σε μουσουλμάνους, ιδιαίτερα σε μπεκτασήδες δερβίσηδες, ούτως ώστε να σπείρουν τη διχόνοια μεταξύ των μουσουλμάνων.²³

Μετά από την εμπειρία των Ορλωφικών, οι συνεννοήσεις με μουσουλμάνους αγιάνηδες, και δη με εκείνους των αλβανικών περιοχών, θα πρέπει να είχαν κριθεί αναγκαίες για την επιτυχία οποιουδήποτε ελληνικού επα-

22. Π. Καλεβράς, *Επιστολαί ή Τα κατά την Επανάστασιν της Ελλάδος και τα προ αυτής συμβάντα, ανέκδοτα πολιτικά και θρησκευτικά μυστικοσυμβούλια ήτοι Εταιρείαι της Ασίας και της Ευρώπης ως προς την Ελλάδα και της Ελλάδος ως προς εαυτήν. Σύγγραμμα λίαν περιεργον*, Αθήνα 1856, σ. 8. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής*, σ. 49.

23. Z. Yilmazer (εκδ.), *Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi. Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi. Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle, 1237-1241/1821-1826, neşre hazırlayan*, Κωνσταντινούπολη 2000, σ. 16. Ευχαριστώ θερμά τον οθωμανολόγο Δημήτρη Λούπη για τον εντοπισμό αυτής της πηγής και για τον σχολιασμό της συγκεκριμένης μαρτυρίας. Βλ. επίσης Η. S. Ilicak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)*, διδακτ. διατριβή, Harvard University, Κέμπριτζ/Μασαχουσέτη, Σεπτέμβριος 2011, σ. 193. Ας προστεθεί και η παράδοση που διηγείται ο Χριστ. Περραιβός (*Σύντομος βιογραφία*, σ. 55-59), μετά την εξιστόρηση του βίου του Ρήγα, για έναν ιερομόναχο της μονής Αγίας Αικατερίνης Σινά με καταγωγή από τον Τύρναβο, ο οποίος είχε μεταμφιεστεί σε δερβίση και είχε προκαλέσει τον αφανισμό των περισσότερων μουσουλμανικών οικογενειών της γενέτειράς του, συμβουλευόντάς τους να μη λαμβάνουν προφυλάξεις κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας πανώλης περί τα μέσα του 18ου αιώνα. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο ότι ο F. W. Hasluck (*Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των σουλτάνων*, επιμ. Μ. Μ. Hasluck, Αθήνα 2004, σ. 771, 784 σημ. 144) λαμβάνει σοβαρά υπόψιν και αξιοποιεί την εν λόγω πληροφορία του Π. Καλεβρά, ενώ ο Κ. Άμαντος («Ρήγας Βελεστινλής», 53 σημ. 2) τη θεωρεί «μωρολόγημα».

ναστατικού σχεδίου, ούτως ώστε να αποφευχθεί η σύμπραξη των Αλβανών με τη σουλτανική κυβέρνηση.²⁴ Μια ελληνο-αλβανική συνεννόηση υποδηλώνει το γεγονός ότι τις ίδιες περίπου ημέρες, κατά το θέρος του 1797, ο μπέης της Μάνης Τζανέτος Γρηγοράκης και ο αγιάνης της Σκόδρας Ιμπραήμ Μπουσατλή, ηγέτες με γνωστές τότε αποσχιστικές διαθέσεις, είχαν στείλει ‘πρεσβείες’ στον Βοναπάρτη. Την ίδια ερμηνεία στις κινήσεις αυτές δίνει, εξάλλου, και ο ευρωπαϊκός Τύπος της εποχής, που κάνει λόγο ρητά για σχέδιο σύμπραξης των Ελλήνων με τους αγιάνηδες της Σκόδρας και του Βιδινίου εναντίον του σουλτάνου.²⁵

Η συνεννόηση του Ρήγα με τον αγιάνη του Βιδινίου Οσμάν Παζβάντογλου (γνωστότερο ως Πασβάνογλου στην ελληνική βιβλιογραφία) μέσω του Δημητρίου Τουρναβίτη θεωρείται στην ιστοριογραφία ως το κυριότερο έρεισμα του επαναστατικού εγχειρήματος του Βελεστινλή στον οθωμανικό χώρο.²⁶ Ανεξάρτητα από τον ρόλο του Τουρναβίτη, για τη γνωριμία και τη φιλία του ίδιου του Ρήγα με τον Παζβάντογλου κύρια πηγή αποτελούν τα έργα του Περραιβού.²⁷ Εντούτοις, οι σημαντικότεροι μελετητές του βίου και του έργου του Βελεστινλή είτε διατύπωσαν επιφυλάξεις για τις μαρτυρίες αυτές,²⁸ είτε τις θεώρησαν προβληματικές, με το επιχείρημα ότι η μνήμη του Περραιβού ήταν εξασθενημένη λόγω γήρατος, ή ακόμη τις χαρακτήρισαν και αποκυήματα της φαντασίας του.²⁹ Αλλά το επιχείρημα της αδύ-

24. Πρβλ. τις σκέψεις για τους Αλβανούς που διατυπώνει αργότερα ο Καποδίστριας στο Κ. Δαφνής (εκδ.), *Ιστορικά κείμενα. Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 6, Κέρκυρα 1985, σ. 237, 240.

25. Βλ. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 205-210, 223-228, 233, όπου εξετάζεται λεπτομερώς το ζήτημα αυτών των ‘πρεσβειών’.

26. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 23-24, 53-58· Κ. Σβολόπουλος, «Ο Βοναπάρτης, ο Πασβάνογλου και τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα. Αποκαλυπτικές μαρτυρίες από τα γαλλικά και βρετανικά αρχεία», *Νέα Εστία* 152/1747 (Ιούλιος-Αύγουστος 2002), 126-134· ο ίδιος, «Επανεκτιμώντας την επαναστατική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 80 (2005), 142-145· Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής*, σ. 49, 52-53. Ωστόσο, ο Β. Παναγιωτόπουλος διατυπώνει επιφυλάξεις για την πρόσληψη των επίμονων αγώνων του Παζβάντογλου κατά των μεταρρυθμίσεων του Σελίμ Γ΄ ως αγώνων κατά του σουλτανικού καθεστώτος γενικώς· βλ. Β. Παναγιωτόπουλος – Δ. Δημητρόπουλος – Π. Μιχαηλάρης (εκδ.), *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χωτζή Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, τ. 4, εισαγωγή – ευρετήρια – γλωσσάρι. [ΙΝΕ/ΕΙΕ, αρ. 95], Αθήνα 2009, σ. 36-37.

27. Περραιβός, *Απομνημονεύματα*, σ. ιγ΄· ο ίδιος, *Σύντομος βιογραφία*, σ. 10-11, 13-16, 32-33, 44.

28. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 23-24, 53-58.

29. Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», 43 κ.ε.· ο ίδιος, «Ρήγας Φεραίος», *Νέα Εστία*

ναμης μνήμης του υπέργηρου Περραιβού (1773-1863) δεν ευσταθεί, αφού όσα ο Περραιβός εξιστορεί στη *Σύντομον βιογραφίαν* του Ρήγα (1860) τα αναφέρει απαράλλακτα αλλά συνοπτικά και στα *Απομνημονεύματά* του (1836)· ενώ ο αδικαιολόγητος ισχυρισμός ότι ο Περραιβός επινόησε ιστορίες, δεν μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψιν. Είναι επόμενο ο Περραιβός να εξιστορεί με ανακρίβειες γεγονότα στα οποία δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας ή να μη μεταφέρει πιστά όσα άκουσε προ πολλού από τον Ρήγα και τους συντρόφους του. Ωστόσο, όσα αναφέρει έχουν πυρήνα αλήθειας, όπως θα δούμε, και ως τέτοια θα πρέπει να αξιοποιηθούν.

Η γνωριμία και η φιλία του Ρήγα με τον Παζβάντογλου, σύμφωνα με τον Περραιβό, αναγόταν στα πρώτα χρόνια του ρωσο-αυτρο-οθωμανικού πολέμου (1787-1792). Ο Ρήγας ήταν τότε «έν τῇ παραδουναβείῳ πόλει, Κραϊόβα, δευτερευούση τοῦ Βουκουρεστίου» ένας από τους *ἐπιστάτας*, τους οποίους ο ηγεμόνας της Βλαχίας Νικόλαος Μαυρογένης είχε διορίσει «εἰς τὰ παραδουνάβεια, ὅπου ἀπέβαινον τὰ στρατεύματα», με αρμοδιότητα «νὰ διακρινῶσι τὰς διαταγὰς τοῦ ἡγεμόνος πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ στρατοῦ, ἵνα διατηρῆται εὐταξία, καὶ ἀποχὴ πάσης καταχρήσεως πρὸς τοὺς κατοίκους». Ανάμεσα στα στρατεύματα που διήλθαν τότε από εκεί ήταν και ένα σώμα 1.200 ανδρῶν με επικεφαλῆς τον Παζβάντογλου, το οποίο στρατοπέδευσε «εἷς τινα κωμόπολιν οὐ μακρὰν ἀπέχουσαν τῆς πρωτευούσης [Βουκουρεστίου]». Εκεί διαδραματίστηκε, κατά τον ίδιο πάντοτε συγγραφέα, ένα επεισόδιο μεταξύ του Παζβάντογλου και του «ἐπιστάτη τῶν τροφῶν, ὅστις ὑπῆρχε θεῖος τοῦ ἡγεμόνος», το οποίο προκάλεσε στη συνέχεια την οργή του Μαυρογένη, από την οποία ο αγιάνης του Βιδινίου σώθηκε κρυφά χάρη στον Βελεστινλή.³⁰

Με βάση αυτές τις πληροφορίες, ή καλύτερα παρερμηνεύοντάς τες, καθιερώθηκε σταδιακά στην ιστοριογραφία η άποψη ότι ο Ρήγας είχε διατελέσει *καίμακάμης* ή *έπαρχος* στην Κραϊόβα, άποψη που ο Καμαριανός απέδειξε ανυπόστατη, χαρακτηρίζοντας παράλληλα –και άδιστα– όσα εξιστορεί ο Περραιβός ως αποκυήματα της φαντασίας του.³¹ Πάντως, με μια προσεκτική ανάγνωση του κειμένου του Περραιβού επισημαίνει κανείς ένα

43 (1948), 399· Απ. Β. Δασκαλάκης, «Ρήγας και Περραιβός», *Παρνασσός*, περίοδος β', 4 (1962), 396-433· ο ίδιος, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1964, σ. 208-211· Nestor Camariano, «Rhigas Velestinlis. Complètement et corrections concernant sa vie et son activité. I», *Revue des Études sud-est européennes* 18 (1989), 703.

30. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία*, σ. 9-11.

31. Camariano, «Rhigas Velestinlis ... I», 697-703.

γεωγραφικό λάθος και μια αντίφαση: Η Κραϊόβα χαρακτηρίζεται παραδουνάβια πόλη, από την οποία μάλιστα τα οθωμανικά στρατεύματα διέρχονταν στο έδαφος της Βλαχίας· ενώ ο Παζβάντογλου αναφέρεται ότι είχε στρατοπεδεύσει σε μια κωμόπολη που δεν απείχε πολύ από το Βουκουρέστι. Με άλλα λόγια, δεν εξετάστηκε μήπως τα γεγονότα αυτά, τα οποία χρονολογούνται από τον Βρανούση γύρω στα 1788,³² δεν είχαν διαδραματιστεί στην Κραϊόβα αλλά σε κάποια άλλη πόλη της ηγεμονίας, στις όχθες του Δούναβη και κοντά στην πρωτεύουσά της.

Αν και οι πληροφορίες των πηγών για τη δράση του Οσμάν Παζβάντογλου πριν από τη δεκαετία του 1790 είναι ελάχιστες και δεν ταυτίζονται πλήρως, είναι ωστόσο βέβαιο ότι στις 9 Δεκεμβρίου 1787 εκδόθηκε ένα φερμάνι που διέταζε τις οθωμανικές αρχές του Βιδινίου να συλλάβουν και να εκτελέσουν τον Ομέρ Παζβάντογλου και τον γιο του Οσμάν ως οργανωτές μιας εξέγερσης και ότι αυτοί αντιστάθηκαν και έπειτα κατάφεραν να διαφύγουν· τελικά ο Ομέρ συνελήφθη και αναφέρεται στις 6 Ιουνίου 1788 ότι είχε ήδη εκτελεστεί, ενώ ο Οσμάν διέφυγε της σύλληψης.³³ Οι δύο παλαιότερες βιογραφίες του Παζβάντογλου, του Κωνσταντίνου Γεωργιάδη Κούτζικου (1800) και του γάλλου αξιωματικού Mériage (1808), μας πληροφορούν ότι ο Οσμάν κατέφυγε τότε στη Βλαχία και προσέφερε στρατιωτικές υπηρεσίες στον ηγεμόνα της,³⁴ γεγονός που συμφωνεί και με τη διήγηση του Περραιβού. Πιο συγκεκριμένα, ο Mériage αναφέρει: «Αυτός ο έλληνας ηγεμόνας [N. Μαυρογένης] στρατολόγησε πολυάριθμα στίφη αλβανών, βλάχων, τούρκων εθελοντών από διάφορες περιοχές. Ο Οσμάν [Παζβάντογλου] κατατάχθηκε στα στρατεύματά του και είχε τις πρώτες του πολεμικές εμπει-

32. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 23.

33. Vera Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans à la fin du XVIIIe siècle*, [Les Cahiers du Bosphore, αρ. 36], Κωνσταντινούπολη 2005, σ. 49-57· πρβλ. R. W. Zens, *The Ayanlik and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815*, διδακτ. διατριβή, University of Wisconsin-Madison 2004, σ. 99-107· Rossitsa Gradeva, «Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New», *Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies* 13 (2005), 120-121.

34. Αντίθετα, η Gradeva, αγνοώντας ή παραβλέποντας τις δύο αυτές μαρτυρίες, γράφει: «Pazvantoglu did indeed have problems with the Wallachian prince and took part in the war with the Austrians in 1787-91»· βλ. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 139· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire at the End of the Eighteenth Century: Osman Pazvantoglu and Rhigas Velesinlis», *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation. Proceedings of an international conference held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, επιμ. Ant. Anastasopoulos – Elias Kolovos, Ρέθυμνο 2007, σ. 83.

ρίες στη Βλαχία».³⁵ Ο Κούτζικος διευκρινίζει ότι τα γεγονότα αυτά έλαβαν χώρα το 1788 και, επίσης, παραθέτει τις ακόλουθες λεπτομέρειες:³⁶

«... επρόσφυγαν [οι Ομέρ και Οσμάν Παζβάντογλου] με 600 ανθρώπους των εις τὸν Μαυρογένην ἡγεμόνα τῆς βλαχίας. Τοῦτος τοὺς ἐδέχθη, τοὺς ἔκαμεν μπίν-μπασιδες (χιλίαρχους ἤτοι ἐξουσιαστὰς ἐπάνω εἰς χιλίους) καὶ ἐδιώρισεν τὸν Ὀμάραγαν εἰς τὸ ἐξερνέτζι, τὸν δὲ [Οσμάν] Πασβανζόγλου εἰς τὸ γγιούργγιωβον [Τζιούρτζιου]».

Στη συνέχεια εξιστορεῖ τη σύλληψη και την εκτέλεση του Ομέρ από τις αρχές του Βιδινίου και τον τρόπο με τον οποίο ο Οσμάν εκδικήθηκε για τον θάνατο του πατέρα του. Ο Παζβάντογλου βρισκόταν λοιπόν ὄντως σε μια παραδουνάβια πόλη της Βλαχίας που δεν απείχε πολύ από το Βουκουρέστι, στο Τζιούρτζιου, γεγονός που σημαίνει ότι ο Περραιβός συγγείη την πόλη αυτή με την Κραϊόβα αλλά, κατά τα άλλα, οι πληροφορίες του για τον Παζβάντογλου ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα.

Πού βρισκόταν ὁμως τότε ο Ρήγας; «Τῷ 1788 ἔτει, ὄντας εἰς τὸ Γγίργγιωβον εἶδον (τῇ παραμονῇ τοῦ ἁγίου Γεωργίου [= 22 Ἀπριλίου]) ...», σημειώνει ο ἴδιος στον *Νέον Ανάχαρσιν*,³⁷ αφήνοντας να εννοηθεῖ ὅτι η παραμονή του στην πόλη αυτή δεν ἦταν εφήμερη. Κατά συνέπεια, ο Βελεστινλής βρισκόταν στο Τζιούρτζιου την ἴδια περίοδο με τον Παζβάντογλου και ἄρα εκεί θα μπορούσαν να ἔχουν διαδραματιστεῖ ὅσα διηγείται ο Περραιβός.³⁸ Η διαπίστωση αυτή αἰρεί τις επιφυλάξεις για το αν οι πορείες του Ρήγα και του Παζβάντογλου είχαν διασταυρωθεῖ.³⁹ Παράλληλα, η ἴδια διαπίστωση

35. G. Yakschitch, «Documents et Mémoires. Notes sur Passvan-Oglou, 1758-1807, par l'adjutant-commandant Mériage», *La Revue Slave* 1 (1906), 269.

36. Κ. Γεωργιάδης Κούτζικος, *Βιογραφία του Πασβανζόγλου, τριῶν τουϊῶν πασιὰ της οθωμανικῆς αυτοκρατορίας, και πληρεξουσίου αρχηγού (κομαντάτου) εἰς Βιδίνι, και ὄλον το παραδούναβι, συλλεχθεῖσα ἀπὸ τα γερμανικά, Πέστη 1800, σ. 7 κ.ε.*

37. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 19 σημ. 1· ο ἴδιος (επιμ.), *Εφημερίς. Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που ἔχει διασωθεῖ. Βιέννη 1791-1797. Εκδότες: Οι ἀδελφοί Μαρκίδες Πούλιου*, τ. 5: *Προλεγόμενα*. [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνῶν], Αθήνα 1995, σ. 192. Βλ. επίσης Camariano, «Rhigas Velestinlis ... I», 691 σημ. 21, 701.

38. Πρβλ. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 192: «Η μαρτυρημένη παρουσία του Πασβάντογλου και του Ρήγα τὸ 1788 στο Γιούργεβο, καθώς και κάποιες ἄλλες σχετικῆς μαρτυρίες, επιτρέπουν να προσεγγίσουμε στον ιστορικό πυρήνα των παραδόσεων που μιλούν για κάποια συνάντηση του Ρήγα με τον Πασβάντογλου, την εποχὴ εκείνη, στα παραδουνάβια της Βλαχίας». Πρβλ. επίσης στο ἴδιο, σ. 574.

39. Επιφυλάξεις ἀκόμη και για το αν οι πορείες των δύο ἀνδρῶν είχαν διασταυρωθεῖ διατύπωσε η Gradeva («Osman Pazvantoglu», 139 και «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 83).

ση μας δείχνει τελικά ότι, αν ο Βελεστινλής εκτελούσε τότε κάποια ηγεμονική υπηρεσία, αυτή δεν ήταν τόσο σημαντική όσο εκείνη του καϊμακάμη της Κραϊόβας, όπως οι μελετητές του Ρήγα είχαν υποθέσει, γεγονός που τους οδήγησε στην εικασία ότι ο Ρήγας θα μπορούσε να είχε στενές σχέσεις με τον Μαυρογένη. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι στη σχετική ιστοριογραφική συζήτηση δεν έχει ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι κατά το ίδιο έτος, πριν από την κατάληψη του Βουκουρεστίου από τους Αυστριακούς (Οκτώβριος 1788), ο Μαυρογένης είχε εγκαταλείψει τη Βλαχία και είχε αφήσει τον Δ. Τουρναβίτη «τοποτηρητήν του ἡ Καϊμακάμην».⁴⁰

Η R. Gradeva διατύπωσε σοβαρές επιφυλάξεις όχι μόνο για το αν υπήρξε συνάντηση και οποιαδήποτε επικοινωνία του Ρήγα με τον Παζβάντογλου, αλλά επίσης και για το αν τα γεγονότα που αναφέρονται στον Θούριο ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής κατά την οποία γράφτηκε. Η βουλγάρικη ιστορικός εξέτασε ιδιαίτερα μερικούς από τους ωραιότερους στίχους, εκείνους που απευθύνονται στον Παζβάντογλου και για τους οποίους έχει χυθεί πολύ μελάνι στην ιστοριογραφία και δη την ελληνική: τους παραθέτουμε:⁴¹

«Τί στέχεις Πασβαντζιόγλου τόσον ἐκστατικός;
Τινάξου στὸ Μπαλκάνι, φώλιασε σὰν ἀητός.
Τοὺς μπούφους καὶ κοράκους καθόλου μὴν ψηφᾶς,
μὲ τὸν ραγιά ἐνώσου, ἂν θέλῃς νὰ νικᾶς.
Συλήστρα καὶ Μπραϊλα, Σμαήλι καὶ Κιλί,
Μπενδέρι καὶ Χωτήνι, ἐσένα προσκαλεῖ.
Στρατεύματά σου στείλε, κι ἐκεῖνα προσκυνοῦν
γιατὶ στὴν τυραννίαν νὰ ζήσουν δὲν μποροῦν»

Η Gradeva, μη λαμβάνοντας υπόψιν το ενδεχόμενο ο Βελεστινλής να έχει επιφέρει αυθαίρετες επεμβάσεις στον χωροχρονικό καμβά των αφηγηόμενων γεγονότων (ποιητική άδεια), διερευνά αν πράγματι οι κάτοικοι των πόλεων Σιλίστρα, Βραϊλα, Ισμαήλ, Κίλια, Μπεντέρ (ή Τιγκίνα) και Χοτίν είχαν προσκαλέσει τον Παζβάντογλου να τις απελευθερώσει ή, έστω, αν είχαν εκφράσει την υποστήριξή τους προς αυτόν: και διαπιστώνει εντέλει ότι ερείσματα του 'απειθαρχού' αγιάνη υπήρχαν μόνο στη Σιλίστρα και πιθα-

40. Δ. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδαβίας εκ διαφόρων παλαιών και νεωτέρων συγγραφέων συνεργανισθείσα*, τ. 2, Βιέννη 1818, σ. 368-369. Βλ. επίσης Camariano, «Rhigas Velestinlis ... I», 701.

41. Π. Μ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 5: *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομοποδανίας*, Αθήνα 2000, σ. 76.

νώς στη Βραΐλα και το Ισμαήλ. Αλλά ακόμη και για τις πόλεις αυτές παρατηρεί ότι τα δεδομένα δεν συνάδουν με τον χρόνο σύνθεσης του *Θουρίου* (περί τον Αύγουστο του 1796, κατά τον Α. Δασκαλάκη, του οποίου την άποψη δέχεται) και ακριβέστερα ότι είναι μεταγενέστερα κατά περίπου ένα έτος,⁴² μη εξετάζοντας την περίπτωση το έργο να έλαβε την τελική μορφή του αργότερα, λίγο πριν από την έκδοσή του (πιθανότατα τον Νοέμβριο του 1797⁴³), και άρα οι εν λόγω στίχοι να προστέθηκαν τότε.⁴⁴

Πάντως, οι συγκεκριμένες πόλεις απαριθμούνται στον *Θούριο* κατά γεωγραφική σειρά, από τον νότο προς τον βορρά, και αποτελούσαν τα οθωμανικά οχυρά που ήλεγχαν την ανατολικότερη παραδουνάβια περιοχή και το Δέλτα του ίδιου ποταμού (Σιλίστρα, Βραΐλα, Ισμαήλ, Κίλια), καθώς και τα βόρεια σύνορα της Μολδαβίας, που ορίζονταν από τον ποταμό Δνείστερο (Μπεντέρ, Χοτίν). Με άλλα λόγια, οι πόλεις αυτές βρίσκονταν σε σημεία διαμετρικά αντίθετα από το Βιδίνι, στα ανατολικά και στα βόρεια, και, αν ο Παζβάντογλου τις κατακτούσε, θα αποκτούσε τον έλεγχο της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Η μοναδική περίοδος πριν από τη σύλληψη του Ρήγα (19 Δεκεμβρίου 1797) που κάτι τέτοιο φαινόταν πιθανό ήταν το φθινόπωρο του 1797, όταν τα στρατεύματα του αγιάνη κινήθηκαν προς τα ανατολικά, επιτέθηκαν στην παραδουνάβια πόλη Ρούσε, διέσχισαν τον Δούναβη, έφθασαν στο Βουκουρέστι και απαίτησαν από τον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Ύψηλάντη να τους παραδώσει τους θησαυρούς του αγιάνη της Νικόπολης, τους οποίους φύλαγε.⁴⁵ Άλλωστε, ο «φίλος και έμπιστος» του Παζβάντογλου Δ. Τουρναβίτης είχε εκμυστηρευθεί στον Jean-François Carra-Saint-

42. Gradeva, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 74-76. Ωστόσο, η ίδια, σε άλλη μελέτη της («Osman Pazvantoglu», 136), διατυπώνει διαφορετική υπόθεση για τον χρόνο σύνθεσης του *Θουρίου*: «probably in 1796 or in the beginning of 1797».

43. Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα*, τ. 5, σ. 21.

44. Πρβλ. Α. Daskalakis: «“Thourios Hymnos”, le chant de la liberte de Rhigas Velestinlis», *Balkan Studies* 4 (1963), 320: «Είναι πιθανό μετά την εγκατάστασή του στη Βιέννη [ο Ρήγας] να έκανε διορθώσεις ή να πρόσθεσε μερικούς στίχους».

45. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 142. Πρβλ. την επιστολή του Peter Philipp von Herbert-Rathkeal, επιτετραμμένου (*internuntius*) των Αψβούργων στην Κωνσταντινούπολη, προς τον υπουργό Εξωτερικών βαρόνο Thugut (Πέραν, 1797), όπου αναφέρεται: «... απειλεί (ο Παζβάντογλου) να καταστρέψει το Ρουσσούκ [Ρούσε], αν οι κάτοικοι δεν υποταχθούν στις διαταγές του, και τότε θα γινόταν κύριος της Βλαχίας, καθώς οι απευθείας συκοινωνίες με την πρωτεύουσα [Κωνσταντινούπολη] θα διακόπτονταν απολύτως»· η επιστολή δημοσιεύεται στο L. I. Popov (εκδ.), «Prinos za izuchavane minaloto na bulgarskoto otechestvo», *Sbornikŭ za Narodni Umotvoreniya, Nauka i Knizhnina* 24 (1908), 16-17 (το χωρίο στη σ. 16).

Cyr, γάλλο επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, ότι ο αγιάνης σκόπευε να κυριεύσει τη Βλαχία αμέσως μετά την παράδοση της πόλης Ρούσε.⁴⁶ Ωστόσο, οι στίχοι του *Θουρίου* δεν εξέφραζαν μόνο τις προθέσεις του Παζβάντογλου αλλά και την ιστορική πραγματικότητα, αφού τότε ο αγιάνης είχε ήδη κυριεύσει οχυρές θέσεις στους πρόποδες του Αίμου (στο *Μπαλκάνι του Θουρίου*), οι κάτοικοι των πόλεων Σιλίστρα και Βραΐλα είχαν στείλει αντιπροσώπους τους στον Παζβάντογλου, ενώ ένας από τους αρχηγούς των Τατάρων της Βεσσαραβίας, στην οποία βρίσκονταν και οι πόλεις Ισμαήλ και Κίλια, είχε προσφερθεί να βοηθήσει τον αγιάνη του Βιδινίου. Πιο συγκεκριμένα, ο Pierre-Jean Ruffin, προσωρινός επιτετραμμένος της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη, ενημερώνοντας τον υπουργό Εξωτερικών Talleyrand, μετέφερε τις ακόλουθες πληροφορίες που είχε λάβει από τον Carra-Saint-Cyr, όταν αυτός διατελούσε γενικός πρόξενος στο Βουκουρέστι:⁴⁷

«Οι επιστολές της 10ης και της 21ης του ίδιου μήνα (*frimaire*) [= 30 Νοεμβρίου και 11 Δεκεμβρίου 1797], που λάβαμε από τον πολίτη στρατηγό Carra-Saint-Cyr, αναγγέλλουν ότι ο Παζβάντογλου είχε κυριεύσει το Σέλιβι [Σεβλίεβο], θέση ακόμη πιο ισχυρή από τη Νικόπολη –της οποίας ήδη είχε γίνει κύριος– και ευρισκόμενη μεταξύ Τυρνόβου και Βράτσας κοντά στο Μπαλκάνι [Αίμο]· ότι είχε καταλάβει, χωρίς αντίσταση, το Πάζαρτζικ, που λίγο απέχει από τη Βάρνα [προφανώς το Γενί Παζάρ (Νόβι Παζάρ) συγγέεται με το Πάζαρτζικ]· ότι οι πόλεις Βραΐλα και Σιλίστρα είχαν στείλει αντιπροσωπείες προς αυτόν· ότι αρκετά μεγάλος αριθμός Βοσνίων ερχόταν να αυξήσει το στράτευμά του· ότι ο αρχηγός μιας ορδής Τατάρων της Βεσσαραβίας τού είχε στείλει ειδοποίηση να προσφέρει βοήθεια· ότι δεν έμενε πλέον στη Βουλγαρία να κυριευθεί παρά μόνο το φρούριο του Ρουστσούκ [Ρούσε]· ότι θα έκανε επίθεση σε αυτό σε λίγες ημέρες· ότι

46. Βλ. την επιστολή του J.-F. Carra-Saint-Cyr προς τον Talleyrand, Πέραν, 6 pluviôse an VI (25 Ιανουαρίου 1798), στο Popov, «Prinos za izuchavane minaloto», 135-137 (η πληροφορία για την πρόθεση του Παζβάντογλου να κυριεύσει τη Βλαχία στη σ. 137).

47. Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (στο εξής CADN), Constantinople, B, 14, πρόχειρο της επιστολής του P.-J. Ruffin προς τον Talleyrand, Κωνσταντινούπολη, 7 nivôse an VI (27 Δεκεμβρίου 1797): «Les lettres des 10 et 21 du même mois [frimaire] reçues du C(itoyen) G(énéral) Carra-St Cyr annoncent que Pasvand-oglu s'étoit emparé de Selvie, place encore plus forte que Nicopolis, dont il s'étoit déjà rendu maître et située entre Tournova et Ourazza près le Balcan; qu'il avoit pris, sans résistance, Bazardjik, peu éloigné de Varna; que les villes d'Ibrahil et de Silistre avoient député vers lui; que les Bochnaks venoient en assez grand nombre grossir son armée; que le chef d'une horde de Tartares de Bessarabie lui avoit envoyé offrir des secours; qu'il ne restoit plus en Bulgarie que la forteresse de Roustchiouk; qu'il devoit en faire l'attaque sous peu de jours; que celle de Giorgiova située sur le Danube à l'opposite de Roustchiouk ne pourroit tenir longtems, quoique dans les guerres passées elle eût résisté à des forces considérables».

εκείνο της Γκιόργκιοβα [Τζιούρτζιου], που βρίσκεται στις όχθες του Δούναβη απέναντι από το Ρουσσούκ, δεν θα μπορούσε να κρατήσει πολύ καιρό, αν και στους πολέμους που έγιναν είχε αντισταθεί σε ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις».

Οι πληροφορίες του Carra-Saint-Cyr προφανώς προέρχονταν από τον Δ. Τουρναβίτη, ο οποίος δεν ήταν τότε μόνο έμπιστος του Παζβάντογλου αλλά και προστατευόμενος (*berathli*) της Γαλλίας.⁴⁸ Τις ίδιες πληροφορίες θα πρέπει να είχε λάβει κατά τον Νοέμβριο του 1797 και ο Ρήγας στη Βιέννη. Διαφορετικά, δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί η ταύτιση του περιεχομένου των στίχων του Θουρίου για τον Παζβάντογλου με τις πληροφορίες του προηγούμενου αποσπάσματος.

Ανάμεσα στα επιχειρήματα που προέβαλε η Gradeva, για να τεκμηριώσει την άποψή της ότι δεν υπήρξε καμία επικοινωνία του Ρήγα με τον Παζβάντογλου, είναι και το ακόλουθο: Ο αγιάνης είχε διακηρύξει ότι αγωνιζόταν μόνο εναντίον των αδικιών και των μεταρρυθμίσεων του σουλτανικού καθεστώτος, με σκοπό την υπεράσπιση της μουσουλμανικής πίστης και των οθωμανικών ηθών. Κατά συνέπεια, η βουλγάρα ιστορικός διαπιστώνει ότι: «The subversion of the Ottoman Sultan was never proclaimed as a goal in itself and it would not have earned him the massive support among the Muslims he enjoyed».⁴⁹ Ωστόσο, η ίδια, σε άλλη μελέτη της, όπου εξετάζει αναλυτικά το ζήτημα αυτό, δέχεται ότι μεταξύ των πραγματικών προθέσεων του Παζβάντογλου ήταν και η εξής: «He also planned to usurp the throne and replace the Ottoman dynasty» και έπειτα παραθέτει τις σχετικές με αυτά τα σχέδιά του μαρτυρίες. Αλλά στη συνέχεια του ίδιου κειμένου, πριν να αναφερθεί και πάλι στις διακηρύξεις του Παζβάντογλου, γράφει: «Pazvantoglu seems to have had a story for each of the Great Powers, his Christian associates, and the Muslims, and it did not necessarily envisage a dynasty change».⁵⁰ Εντούτοις, σύμφωνα με τη Mutaftchieva, τα πράγματα δεν ήταν τόσο περίπλοκα: Οι διακηρύξεις του Παζβάντογλου ήταν απλά μέρος της δημαγωγίας του και ως τέτοιες θα πρέπει να εκληφθούν.⁵¹ Με

48. Κατά την έρευνά μου στα γαλλικά Διπλωματικά Αρχεία εντόπισα μέρος της αλληλογραφίας του Δ. Τουρναβίτη με τη γαλλική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, που αποσαφηνίζει, μεταξύ άλλων, και το ζήτημα της προστασίας του. Τις επιστολές αυτές πρόκειται να δημοσιεύσω και να σχολιάσω σύντομα σε άλλη μελέτη μου.

49. Gradeva, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 92.

50. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 125-132 (τα χωρία στις σ. 126 και 127 αντίστοιχα).

51. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 136.

άλλα λόγια, όσα ο αγιάνης του Βιδινίου διακήρυσσε δημόσια δεν δήλωναν αναγκαστικά και τις πραγματικές προθέσεις του.

Η Gradeva θεωρεί επιπλέον, με βάση τις διακηρύξεις του Παζβάντογλου, ότι ο αγιάνης ήταν προσηλωμένος στην ισλαμική παράδοση και εχθρός οποιωνδήποτε ‘ευρωπαϊκών’ και ‘άπιστων’ νεωτερισμών (άρα δεν θα μπορούσε να είχε κοινές ιδέες και στόχους με τον Ρήγα). Μάλιστα, η βουλγάρα ιστορικός αμφισβητεί ακόμη και τη σχέση του Παζβάντογλου με την ετερόδοξη μουσουλμανική ομάδα των μπεκτασήδων, μια σχέση που αναφέρεται συχνά στην ιστοριογραφία, επειδή, κατά τη γνώμη της, έχει παρερμηνευθεί το γεγονός ότι ο αγιάνης του Βιδινίου είχε πολλούς χριστιανούς στην υπηρεσία του και έδειχνε ανεκτικός προς τους χριστιανούς ‘υπηκόους’ του, όπως ακριβώς και ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων, που ήταν μπεκτασής. Πέρα από χριστιανικές μαρτυρίες της εποχής που χαρακτηρίζουν τον Παζβάντογλου συντηρητικό μουσουλμάνο, η Gradeva τεκμηριώνει τη συγκεκριμένη άποψή της και με τη δική της παρατήρηση ότι η βιβλιοθήκη του αγιάνη και τα δημόσια έργα που κατασκεύασε δεν μαρτυρούν κάποια σχέση του με τον μπεκτασισμό.⁵²

Ωστόσο, σε αυτό το σκεπτικό φαίνεται να μη λαμβάνει υπόψιν της ένα σημαντικό στοιχείο, το οποίο βέβαια γνωρίζει: Ο Παζβάντογλου ήταν, όπως και ο πατέρας του, αξιωματούχος των γενιτσάρων, υποστήριξε σταθερά τη διατήρηση του στρατιωτικού αυτού σώματος (γι’ αυτό ήταν και εναντίον των μεταρρυθμίσεων Nizam-ı Cedid του σουλτάνου Σελίμ Γ’), αλλά και υποστηριζόταν διαρκώς από τους γενίτσαρους, των οποίων η σχέση με τον μπεκτασισμό θεωρείται δεδομένη. Επιπλέον, τα άτακτα σώματα των Κιρτζαλήδων που συνεργάζονταν με τον αγιάνη του Βιδινίου προέρχονταν από ένα σημαντικό μπεκτασικό κέντρο.⁵³ Πώς είναι λοιπόν δυνατό ο Παζβάντογλου να μην ενστερνιζόταν τις αρχές του μπεκτασισμού; Άλλωστε, σύμφωνα με μια εκδοχή του βίου του, «η οικογένεια καταγόταν από την Τούζλα στη Βοσνία, είχε σλαβικό αίμα και η εξωμοσία της δεν είχε διακόψει τους δεσμούς των Παζβάντογλου με τους μη μουσουλμάνους συγγενείς τους και ακόμη με τη θρησκεία των προγόνων τους».⁵⁴ Ας προστεθεί και η πρώιμη σχετική μαρτυρία του Émile Gaudin, πράκτορα της Γαλλίας στο Βουκουρέ-

52. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 130-131.

53. Hasluck, *Χριστιανισμός και Ισλάμ*, σ. 770-771. Αξίζει να προστεθεί ότι ο Hasluck δέχεται ότι ο Ρήγας βρισκόταν σε συνεννόηση με τον Παζβάντογλου και ότι οι σχέσεις τους εδράζονταν στις μπεκτασικές αρχές.

54. Moutaftchieva, *L’anarchie dans les Balkans*, σ. 50.

στι, που εντοπίσαμε πρόσφατα στα γαλλικά διπλωματικά αρχεία:⁵⁵

«... πρέπει να διορθώσω ένα λάθος που έκανα για την καταγωγή του [Παζβάντογλου]», έγραφε στον προϊστάμενό του στην Κωνσταντινούπολη, «γιατί δεν με είχαν αρχικά πληροφορήσει καλά [...] Δεν είναι ο πατέρας του που ασκούσε το επάγγελμα του παζβάντ [= φύλακα], αλλά ο παππούς του ή ο προπάππος του· ήταν ένας ‘Έλληνας’ [χριστιανός ορθόδοξος] από τη Βουλγαρία, πολύ φτωχός, που ήρθε στο Βιδίνι και έγινε μουσουλμάνος».

Όσο ζούσε ο Ρήγας, ο αγιάνης του Βιδινίου είχε δύο έμπιστους, τον Δ. Τουρναβίτη και ένα άλλο πρόσωπο, του οποίου ο ιδιαίτερος αυτός ρόλος δεν έχει αναφερθεί έως τώρα στη σχετική με τον Παζβάντογλου ή με τον Ρήγα ιστοριογραφία.⁵⁶ Πρόκειται για τον μητροπολίτη Βιδίνης Γρηγόριο (1791-1798). Ο Γρηγόριος καταγόταν από τη Ζουμπάτα Αχαΐας, διετέλεσε αργότερα μητροπολίτης Δέρκων (1801-1821), υπήρξε από τα πρώτα μέλη της Φιλικής Εταιρείας και απαγχονίστηκε το 1821 μαζί με άλλους αρχιερείς στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁷ Βέβαια, είναι ήδη γνωστά δύο γεγονότα που μαρτυρούν τις καλές σχέσεις του Γρηγορίου με τον Παζβάντογλου: Ο μητροπολίτης και οι χριστιανοί προύχοντες του Βιδινίου είχαν απευθύνει κατά τις αρχές του 1796 μια αναφορά στον σουλτάνο Σελίμ Γ΄, ζητώντας του να συγχωρέσει τον αγιάνη τους «ώς δικαιοτάτον, και ύπερασπιστήν ένθερμον όλων τών τῆς βασιλείας ραγιαδων».⁵⁸ Επίσης, ο Γρηγόριος είχε σταλεί από τον Παζβάντογλου στο Βουκουρέστι, κατά τις αρχές του επόμενου έτους, για να ευχηθεί εκ μέρους του στον νεοδιόριστο ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Υψηλάντη «τὴν τῆς Αὐθεντείας ἀπόλαυσιν».⁵⁹ Η Gradeva έχει

55. CADN, Constantinople, E, 160, επιστολή του É. Gaudin προς τον R. Verninac, Βουκουρέστι, 15 frimaire an IV (6 Δεκεμβρίου 1795): «... je dois rectifier une erreur que j'ai commise sur son origine, parce qu'on m'avait d'abord mal informé [...] Ce n'est pas son père qui exerçait le métier de Passavandgi, mais son ayeul ou bisayeul; c'était un Grec de Bulgarie, fort pauvre, qui vint à Vidin & se fit musulman».

56. Οι ίδιες πληροφορίες που αναφέρονται στη συνέχεια για τον μητροπολίτη Βιδίνης Γρηγόριο παρατίθενται και στο Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 234-237. Η επανάληψή τους εδώ κρίθηκε αναγκαία, για να κατανοήσει καλύτερα ο αναγνώστης τη σημασία των σχέσεων του Γρηγορίου με τον Παζβάντογλου.

57. Βλ. κυρίως Στ. Θωμόπουλος, «Ο μέγας Δέρκων Γρηγόριος», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 1/2 (1928), 52-100.

58. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, σ. 383 σημ. Η Πύλη θα χορηγούσε εντέλει αμνηστία στον Παζβάντογλου τον Φεβρουάριο του 1796, αλλά η μεταξύ τους ειρήνη ήταν στην πραγματικότητα ένα είδος ανακωχής· βλ. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 115-116.

59. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 210-211 και τ. 6, *Εφημερίς – έτος έβδομον. 1797*, Αθήνα 1995, σ. 207.

ήδη παρατηρήσει ότι ορθόδοξοι χριστιανοί («Greeks») προσέφεραν ‘διπλωματικές’ υπηρεσίες στον αγιάνη του Βιδινίου και, μεταξύ αυτών, αναφέρει και τον διάδοχο του Γρηγορίου στον μητροπολιτικό θρόνο, τον Καλλίνικο.⁶⁰

Ωστόσο, ο ρόλος του Γρηγορίου δεν περιοριζόταν μόνο στην αποκατάσταση ή στην καλλιέργεια των ‘διπλωματικών’ σχέσεων του Παζβάντογλου. Στις 8 Ιανουαρίου 1798 ο Louis-Noël Flury, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στο Βουκουρέστι, έγραψε μια κρυπτογραφημένη επιστολή στον Talleyrand, στην οποία παρέθετε πληροφορίες για τον Παζβάντογλου, που του είχε δώσει ένας κερχουραίος γιατρός, τον οποίο ο Flury είχε στείλει κοντά του, για να τον ενημερώνει για τις κινήσεις του αγιάνη μεταξύ αυτών των πληροφοριών αναφέρονται και οι ακόλουθες:⁶¹

«Δεν τον προσεγγίζει κανείς [τον Παζβάντογλου] παρά μόνο σε κάποια απόσταση· μόνο η μητέρα του ετοιμάζει τα γεύματά του. Προκαλεί τον σεβασμό από φόβο σε όλους όσοι βρίσκονται υπό τις διαταγές του και δεν δέχεται μέχρι τώρα να του μιλά κανείς ελεύθερα παρά μόνο ένας έλληνας επίσκοπος, άνθρωπος οξύνοους, και ένας γάλλος προστατευόμενος [ο Δ. Τουρναβίτης]».

Αν ο Παζβάντογλου ήταν όντως προσηλωμένος στην ισλαμική παράδοση και εχθρός οποιωνδήποτε ‘άπιστων’ νεωτερισμών, όπως υποστηρίζει η Gradeva, δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι οι μόνοι έμπιστοι του αγιάνη ήταν τότε χριστιανοί και, ακόμη περισσότερο, ότι ο πρώτος από αυτούς ήταν ο ορθόδοξος αρχιερέας της περιοχής. Ανεξάρτητα από τις σχέσεις του με τον Παζβάντογλου, ο Γρηγόριος θα πρέπει επίσης να ενταχθεί στο εκτεταμένο επαναστατικό δίκτυο του 1797 λόγω των παλαιών σχέσεών του, από την περίοδο της αρχιερατείας του στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας (1777-1790), με τους Μανιάτες και με τους κλέφτες του Μοριά, ιδιαίτερα με τον Ζαχαριά (Ζαχαρία) από τη Βαρβίτσα Λακωνίας, αυτόν που ο Βελεστινλής προτρέπει τους συγχρόνους του να δουν ως παράδειγμα για το «πώς τρώγει την Τουρκία».⁶² Μάλιστα, λόγω αυτών των σχέσεών του ο Γρηγόριος αναφέρεται ότι διέφυγε με πλοιάριο από το Μαραθονήσι, κατά τα μέσα του 1790, όταν ο πασάς της Τρίπολης έστειλε στρατιώτες στον Μυστρά, για να τον συλλάβουν.⁶³ Ας προστεθεί ότι ο Ζαχαριάς βρισκόταν

60. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 135, 144-145.

61. Eud. de Hurmuzaki (εκδ.), *Documente privitoare la istoria românilor*, τ. 3: *Συμπλήρωμα I, 1709-1812*, Βουκουρέστι 1889, σ. 482.

62. Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα*, τ. 5, σ. 156.

63. Θωμόπουλος, «Ο μέγας Δέρκων Γρηγόριος», 57-61.

στην υπηρεσία του μπέη της Μάνης Τζανέτου Γρηγοράκη⁶⁴ και ότι λίγο αργότερα αυτοί οι δύο ήταν ανταποκριτές στην Πελοπόννησο του εφήμερου πρακτορείου γαλλικού εμπορίου (14 Νοεμβρίου 1798 – 10 Απριλίου 1799) που είχε ιδρυθεί στην Αγκόνα από το Διευθυντήριο για την άσκηση γαλλικής επιρροής στους ελληνικούς και αλβανικούς πληθυσμούς· ένας από τους επικεφαλής του πρακτορείου ήταν ο Κ. Σταμάτης. Ο Βρανούσης εικάζει ότι ο Σταμάτης είχε συνδεθεί τότε με το δίκτυο των συντρόφων και των οπαδών του Ρήγα «από τους πατριωτικούς κύκλους της Βιέννης ως την Ήπειρο και τη Μάνη».⁶⁵

Μετά τον τραγικό θάνατο του Ρήγα (24 Ιουνίου 1798) αναφέρεται ότι ο μητροπολίτης Γρηγόριος εγκατέλειψε με τέχνασμα το Βιδίни, χωρίς την άδεια του Παζβάντογλου, για να διασκεδάσει τις υποψίες των οθωμανικών αρχών για τις φιλικές σχέσεις του με αυτόν.⁶⁶ Η ‘απόδραση’ του Γρηγορίου από το Βιδίни γίνεται ευκολότερα κατανοητή, αν λάβει κανείς υπόψιν ότι στο μεταξύ τόσο αυτός όσο και ο Δ. Τουρναβίτης είχαν στοχοποιηθεί από τη δημοσίευση των πληροφοριών του L.-N. Flury στον Τύπο και ότι ο Τουρναβίτης είχε στραγγαλιστεί στον ναύσταθμο της Κωνσταντινούπολης στις 8 Φεβρουαρίου 1798, κατ’ εντολήν του καπουντάν πασά, μετά από φρικτά βασανιστήρια τριών ημερών,⁶⁷ γεγονός που ασφαλώς ο Γρηγόριος είχε έγκαιρα πληροφορηθεί. Η φυγή του Γρηγορίου κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Βιδινίου από τον οθωμανικό στρατό (Μάιο-Οκτώβριο 1798) θα πρέπει να εξόργισε τον Παζβάντογλου, καθώς ήρθε να προστεθεί στην απώλεια του Τουρναβίτη. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που ο επίσκοπος Βράτσας Σωφρόνιος, ο οποίος έφθασε λίγο αργότερα στο Βιδίни, αναφέρει ότι ο αγιάνης ήταν «για κάποιον λόγο» θυμωμένος με τον επιχώριο αρχιερέα, τον μισούσε και τον είχε διώξει.⁶⁸ Ωστόσο, θεωρούμε απίθανο, κατά την κρίσι-

64. *Ιστορικά αλήθειαι συμβάντων τινών της Μάνης από του 1769 και εντεύθεν. Ο Τζανέμπης Καπετανάκης Γρηγοράκης και η οικογένειά του*, [Αθήνα] 1858, σ. 9 σημ. (α).

65. Α. Βρανούσης, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή. Η φιλογαλλική και η αντιγαλλική προπαγάνδα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 15-16 (1965-1966), 159-165.

66. Θωμόπουλος, «Ο μέγας Δέρκων Γρηγόριος», 63-64.

67. Hurmuzaki, *Documente*, τ. 3: *Συμπλήρωμα I*, σ. 493· πρβλ. Ρορον, «Prinos za izuchavane minaloto», 138. Για τη δημοσίευση των πληροφοριών του L.-N. Flury στον Τύπο βλ. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 234-237.

68. Σωφρόνιος, επίσκοπος Βράτσας, *Η ζωή και τα παθήματα*, μτφρ. – σχόλια Αντ.-Αμ. Ταχιάος, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 50. Ο Ταχιάος, σχολιάζοντας τις πληροφορίες αυτές, γράφει: «Ο Παζβάντογλου μισούσε τον Έλληνα μητροπολίτη Βιδινης Γρηγόριο,

μη εκείνη περίοδο της πολιορκίας, ο Παζβάντογλου να έδωχνε τον μοναδικό τότε έμπιστό του, καθώς αυτός θα μπορούσε να αποκαλύψει πολύτιμες πληροφορίες στους αντιπάλους του.

Η Gradeva έχει εν μέρει σχολιάσει, επίσης, δύο έγγραφα τα οποία, αν και δημοσιευμένα το 1890, δεν είχαν αξιοποιηθεί από τους ιστορικούς που είχαν προηγουμένως διερευνήσει τις σχέσεις του αγιάνη του Βιδινίου με τον Ρήγα.⁶⁹ Πρόκειται για την έκθεση που είχαν επιδώσει στον γάλλο υπουργό Εξωτερικών Talleyrand δύο απεσταλμένοι του Παζβάντογλου και για την αναφορά που ο ίδιος υπουργός είχε υποβάλει στον πρώτο ύπατο Βοναπάρτη, μετά τη συνάντησή του με τους απεσταλμένους αυτούς, κατά τις 23 Σεπτεμβρίου – 22 Οκτωβρίου 1801 (η αναφορά συντάχθηκε κατά τον μήνα vendémiaire an X, ο οποίος αντιστοιχεί σε αυτό το χρονικό διάστημα).⁷⁰ Οι απεσταλμένοι του αγιάνη, οι οποίοι είχαν μεταβεί κατ' εντολήν του μυστικά στο Παρίσι, ήταν, όπως γράφει ο Talleyrand, «δύο Έλληνες, κάποιος Πολυζώης Κοντός (*Polisoï-Condon*), εφημέριος του Κάρλοβιτς [Σρέμσκι Καρλόβτσι] και δάσκαλος ελληνικών και λατινικών στη Βιέννη,⁷¹ και κάποιος Νεδέλκος Πόποβιτς, ο οποίος δήλωνε 'επικεφαλής των εμπόρων' (*Bezergeane-bashi*) [*bezirganbaşı*] του πασά του Βιδινίου»· επίσης, όπως προσθέτει ο υπουργός, ο δεύτερος ήταν ένας από τους πιο έμπιστους ανθρώπους του Παζβάντογλου, ήταν επιφορτισμένος με τη διαχείριση των οικονομικών του και της εξωτερικής αλληλογραφίας του και έφερε τον τίτλο του γιατρού (*médecin*) του πασά.⁷²

Ο ιερέας Πολυζώης Κοντός από τα Ιωάννινα είναι γνωστό και αμφιλε-

---

επειδή ο τελευταίος το 1798 συμβούλευε τους προκρίτους της πόλης να παραδώσουν τον επαναστάτη στον τακτικό στρατό» (στο ίδιο, σ. 87). Το σχόλιο αυτό δεν συνοδεύεται από κάποια παραπομπή και προφανώς αποτελεί εκτίμηση του Ταχιάου. Για την πολιορκία αυτή του Βιδινίου βλ. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 155-164.

69. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 137 κ.ε.· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 87 κ.ε.

70. I. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva. Materijal za istoriju Balkanskog Poluostrva, naročito Srbije, s kraja prošlog i početka današnjeg veka*, [Spomenik, Srpska Kraljevska Akademija, αρ. 2], Βελιγράδι 1890, σ. 121-126.

71. Οι εφημέριοι του ορθόδοξου ναού του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης αναγνώριζαν ως επιχώριο επίσκοπο τον μητροπολίτη του Κάρλοβιτς· για το ζήτημα της υπαγωγής του ναού ενδεικτικά βλ. Γ. Χ. Τσιγάρας, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Βιέννης. Ιστορία και Τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 36-40. Ωστόσο, ο Πολυζώης Κοντός, πριν από την αναχώρησή του για το Παρίσι, δεν διατελούσε εφημέριος στη Βιέννη αλλά στην Τοκάια (Τοκάι)· βλ. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 736-737, όπου αξιοποιείται και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

72. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva*, σ. 123.

γόμενο πρόσωπο της εποχής, αλλά οι διαθέσιμες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του είναι αποσπασματικές. Τα εν λόγω έγγραφα συμπληρώνουν ορισμένα κενά στη βιογραφία του και, συγκεκριμένα, μαρτυρούν ότι ο Κοντός βρισκόταν ήδη στο Παρίσι το φθινόπωρο του 1801 και ότι ο «αυθέντης φίλος αὐτοῦ» με τον οποίο είχε μεταβεί εκεί ήταν ο Νεδέλκος Πόποβιτς.⁷³ Λιγοστά είναι όσα γνωρίζουμε για τη δράση του τελευταίου,⁷⁴ που φαίνεται να εγκαταστάθηκε στο Βιδίνι μετά τον μαρτυρικό θάνατο του Δ. Τουρναβίτη και να προσέφερε ανάλογες υπηρεσίες στον Παζβάντογλου. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι, σύμφωνα με μια συστατική επιστολή του επιτετραμμένου των Αφβούργων στην Κωνσταντινούπολη Peter Philipp von Herbert-Rathkeal, ο μητροπολίτης Βιδίνης Γρηγόριος είχε δοσοληψίες με τον ελληνικό εμπορικό οίκο της Βιέννης «Αλέξιος του Γεωργίου και Νεδέλκος Πόποβιτς και Συντροφία». Ακριβέστερα, η επιστολή αυτή, με ημερομηνία 12 Αυγούστου 1798, μας πληροφορεί ότι οι δεύτεροι όφειλαν στον πρώτο ένα σημαντικό ποσό (πλέον των 10.000 πιάστρων) από χρεωστικά ομόλογα που είχαν συνταχθεί κατά τη διετία 1795-1796· επίσης, ότι ο Γρηγόριος είχε πληρεξούσιό του στη Βιέννη τον Μιχαήλ *Courbi* (πιθανώς Κούρτη) και ότι ο μέγας διερμηνέας της Ύψηλής Πύλης Κωνσταντίνος Ύψηλάντης είχε μεσολαβήσει τότε υπέρ του μητροπολίτη.⁷⁵ Η εμπλοκή ελλήνων εμπόρων της Βιέννης αλλά και Φαναριωτών στις υποθέσεις του Βιδινίου κατά την περίοδο της ανταρσίας του Παζβάντογλου είναι προφανής.

Οι δύο απεσταλμένοι του πασά του Βιδινίου είχαν κάνει τότε λόγο στον Talleyrand και για τις προηγούμενες ανεπιτυχείς προσπάθειες συνεννόησης του Παζβάντογλου με τον Βοναπάρτη, στις οποίες εγγραφόταν, σύμφωνα με αυτούς, και το γεγονός της σύλληψης του Ρήγγα και των συντρόφων του.

73. Τα διαθέσιμα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Πολυζώη Κοντό συνοψίζει ο Βρανούσης, *Εφημερίς*, τ. 5, ιδιαίτερα σ. 733-752.

74. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 141-142· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 89.

75. Popov, «Prinos za izuchavane minaloto», 34. Ο αναφερόμενος στο έγγραφο αυτό Αλέξιος του Γεωργίου Πόποβιτς πιθανώς ήταν γιος του μεγάλεμπορου Γεωργίου Πόποβιτς, υπηκόου των Αφβούργων, ο οποίος το 1792 είχε ιδρύσει την εμπορική επιχείρηση «Γεώργιος Πόποβιτς και Συντροφία» με καταστήματα στη Βιέννη και την Κωνσταντινούπολη· βλ. Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, Αθήνα 2011, ιδιαίτερα σ. 390. Έλληνας έμπορος ονόματι Μιχαήλ Κούρμπης (*Courbi*) δεν μαρτυρείται τότε στη Βιέννη. Πρόκειται μάλλον για τον επίσης μεγάλεμπορο και υπήκοο των Αφβούργων Μιχαήλ Κωνσταντίνου Κούρτη, ο οποίος την ίδια περίοδο είχε εμπορική επιχείρηση με καταστήματα στη Βιέννη και το Βουκουρέστι· βλ. στο ίδιο, ιδιαίτερα σ. 388.

Δεδομένου του ενδιαφέροντος του σχετικού αποσπάσματος, αξίζει να το παραθέσουμε εδώ σε ελληνική μετάφραση:⁷⁶

«Πριν από μερικά χρόνια, ανακάλυψαν στη Βιέννη μια ευρεία συνωμοσία εναντίον της Τουρκίας, την οποία εξύφαιναν οι πράκτορες του Παζβάντογλου. Ο Πολυζώης Κοντός ήταν ανάμεσά τους. Οκτώ Έλληνες [= ο Ρήγας και οι εκτελεσθέντες σύντροφοί του] παραδόθηκαν στον πασά του Βελιγραδίου που τους στραγγάλισε. Ο Πολυζώης βεβαιώνει ότι ήταν οι σπουδαιότεροι άνδρες του έθνους του. Δεκαπέντε ή είκοσι εξορίστηκαν σε διάφορες επαρχίες του [αυτοκρατορικού] οίκου της Αυστρίας. Εκείνος, ο Πολυζώης, θεωρήθηκε απλά ύποπτος και στερήθηκε μόνο την έδρα του δασκάλου ελληνικών στη Βιέννη.

Η ανακάλυψη αυτής της συνωμοσίας υπήρξε η κατάληξη της αποστολής ενός ανθρώπου [= του Ρήγα] που ο Παζβάντογλου έστειλε στον πρώτο ύπατο [Βοναπάρτη] και ο οποίος συνελήφθη. Τα έγγραφα που έφερε μαζί του οδήγησαν τις αυστριακές ανακριτικές αρχές στο να εξετάσουν τους πράκτορες του πασά και τις αλληλογραφίες τους. Μετά από αυτή την αποτυχία ο Παζβάντογλου έστειλε επανειλημμένα αντιπροσώπους του, αλλά χωρίς να τους εφοδιάζει με έγγραφα. Όλοι συνελήφθησαν ή δολοφονήθηκαν. Ο Νεδέλκος είναι ο μόνος που κατάφερε να εκτελέσει τις διαταγές του αυθέντη του».

Οι μαρτυρίες αυτές επιβεβαιώνουν την ιστοριογραφική άποψη ότι το επαναστατικό εγχείρημα του 1797 βασιζόταν κυρίως στη σύμπραξη του Ρήγα με τον Παζβάντογλου. Βέβαια, οι απεσταλμένοι του αγιάνη στον Talleyrand παρουσίασαν τον Βελεστινλή και τους συντρόφους τους ως πράκτορες του Παζβάντογλου, σε αντίθεση με τις ελληνικές πηγές που θέλουν τον αγιάνη να καθοδηγείται από τον Ρήγα.⁷⁷ Αλλά γιατί να μη ίσχυαν και τα δύο, αφού οι ρόλοι των δύο αυτών πρωταγωνιστών ήταν μοιρασμένοι και δεν επικαλύπτονταν μεταξύ τους; Στρατιωτικός ήταν ο ρόλος του Παζβάντογλου, οργανωτικός και διπλωματικός ο ρόλος του Βελεστινλή. Μάλιστα, η απώλεια του Ρήγα φαίνεται ότι είχε αφήσει δυσαναπλήρωτο κενό, αφού ο πασάς του Βιδινίου δήλωνε ρητά στη γαλλική κυβέρνηση μέσω των απεσταλμένων του ότι «δεν [ήταν] ικανός παρά μόνο να κατακτά και να καταλύει και όχι να οργανώνει μια νέα διοίκηση», πράγμα που έκανε ο Ρήγας. Εύλογα λοιπόν ο Παζβάντογλου ζητούσε, όπως πρόσθεταν ο Νεδέλκος και ο Κοντός, «ο πρώτος ύπατος [Βοναπάρτης] να τον βοηθήσει με τις συμβουλές του και να του υποδείξει όχι μόνο τις αποφάσεις που πρέπει να

76. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva*, σ. 125.

77. Πρβλ. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 140· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 88.

λάβει, αλλά ακόμη και τον στόχο στον οποίο πρέπει να φθάσει».⁷⁸

Οι δύο απεσταλμένοι εκμυστηρεύθηκαν στον Talleyrand επίσης και τις ελπίδες που έτρεφε ο αγιάνης του Βιδινίου το 1797 για τη γαλλική πολιτική στην ανατολική Μεσόγειο, ελπίδες οι οποίες –ασφαλώς όχι τυχαία– συνάδουν με το επαναστατικό όραμα του Ρήγα:⁷⁹

«Όταν ο στρατηγός Βοναπάρτης σχεδίασε μια στρατιωτική επιχείρηση στην Ανατολή, ο Παζβάντογλου είχε τις καλύτερες ελπίδες. Ευελπιστούσε ότι ο δημοκρατικός στρατηγός θα κατάφερε τα πρώτα χτυπήματα στη Ρούμελη [Βαλκάνια] και ότι θα ίδρυε στην Κωνσταντινούπολη μια ‘πολεμική’ Δημοκρατία (*République guerrière*). Ήταν αποφασισμένος να του προσφέρει τη βοήθειά του, τα θησαυροφυλάκιά του και την αφοσίωση των οπαδών του.

Όταν ο στόχος της γαλλικής εκστρατείας έγινε γνωστός [= η απόβαση στην Αίγυπτο], [ο Παζβάντογλου] σκέφτηκε ότι η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης είχε αναβληθεί και αποφάσισε να κρατήσει απλά μια αμυντική στάση [έναντι του σουλτάνου], ωστόσο φθάσει η στιγμή που θα μπορούσε να ενώσει τις δυνάμεις του με εκείνες του γάλλου στρατηγού».

Οι λεπτομέρειες αυτές και άλλες για το σκεπτικό του Παζβάντογλου, οι οποίες διατυπώνονται στην αναφορά του Talleyrand, καθώς και στην έκθεση των απεσταλμένων του αγιάνη, αίρουν οποιεσδήποτε επιφυλάξεις έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τον ρεαλισμό του επαναστατικού σχεδίου του Ρήγα, αφού, όπως είδαμε, το ίδιο σχέδιο είχε ενστερνιστεί και ο αγιάνης του Βιδινίου. Παράλληλα, τα εν λόγω κείμενα αποδεικνύουν ότι και μετά τον θάνατο του Ρήγα ο Παζβάντογλου εξακολουθούσε να επιδιώκει την ανατροπή του σουλτάνου και την επιβολή ενός φιλελεύθερου καθεστώτος στην Κωνσταντινούπολη, θεωρώντας, ωστόσο, την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου δυνατή μόνο αν εξασφάλιζε την υποστήριξη μιας Μεγάλης Δύναμης και δη αναθεωρητικής ως προς τις γεωπολιτικές ισορροπίες, όπως φαινόταν τότε η Γαλλία. Ως προς αυτό χαρακτηριστική της αποφασιστικότητας και της προσήλωσης του πασά του Βιδινίου είναι και η ακόλουθη πρόταση που υποβλήθηκε από τους απεσταλμένους του στη γαλλική κυβέρνηση:⁸⁰

«Ζητεί [ο Παζβάντογλου] να σταλεί ένας Γάλλος είτε στο Βιδίνι είτε στην πιο κοντινή στην επικράτεια του πασά γερμανική πόλη. Ο Γάλλος αυτός θα αναχωρήσει άμεσα με τον Νεδέλκο Πόποβιτς, που έχει εντολή να τον οδηγήσει [εκεί], ενώ ο Πολυζώης Κοντός θα παραμείνει ως όμηρος. Ο τελευταίος ζητεί να τον

78. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva*, σ. 124.

79. Στο ίδιο.

80. Στο ίδιο, σ. 124-125.

θέσουν υπό κράτηση, για να τον τιμωρήσουν με θανατική ποινή, αν ο γάλλος απεσταλμένος, εξετάζοντας τους τρόπους και τις απόψεις του πασά, δεν πειστεί για την ειλικρίνεια και την ορθότητα των δηλώσεών τους».

Μια τέτοια πρόταση προς τη γαλλική κυβέρνηση, με όρο την αιχμαλωσία ενός ανθρώπου και με εγγύηση τη ζωή του, δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ήταν «merely a ploy on the part of Pazvantoglu»,⁸¹ ιδιαίτερα όταν ο άνθρωπος που έθετε τη ζωή του ως εγγύηση ήταν ένας από αυτούς που υπέβαλαν την πρόταση και όχι ο ίδιος ο αγιάνης.

Επίσης, οι πληροφορίες της αναφοράς του Talleyrand για τη σύλληψη του Ρήγα επιτρέπουν την επανεκτίμηση μιας πληροφορίας του Περραιβού, η οποία έχει θεωρηθεί ανακριβής.⁸² Οι δύο απεσταλμένοι του Παζβάντογλου είχαν αναφέρει στον γάλλο υπουργό, όπως είδαμε, ότι ο συνωμοτικός κύκλος της Βιέννης είχε αποκαλυφθεί, όταν οι αψβουργικές αρχές συνέλαβαν τον άνθρωπο που ο αγιάνης του Βιδινίου είχε στείλει στον Βοναπάρτη, εννοώντας ασφαλώς τον Βελεστινλή. Η πληροφορία αυτή συμφωνεί με τη μαρτυρία του Περραιβού ότι ο Ρήγας είχε προγραμματίσει να μεταβούν μαζί από την Τεργέστη στη Βενετία, για να συναντήσουν τον γάλλο στρατηλάτη.⁸³ Βέβαια, στις 15 Νοεμβρίου 1797 ο Βοναπάρτης είχε εγκαταλείψει τη Στρατιά της Ιταλίας,⁸⁴ πράγμα που προφανώς ο Ρήγας δεν γνώριζε κατά την άφιξή του στην Τεργέστη (19 Δεκεμβρίου), καθώς είχαν μεσολαβήσει μόνο μερικές εβδομάδες.

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ένα ακόμη στοιχείο που εντοπίσαμε στον Τύπο της εποχής και το οποίο μας δείχνει ότι, μετά τη σύλληψη του Ρήγα, η φιλία του με τον Παζβάντογλου αποτελούσε πλέον κοινό μυστικό. Έχει γίνει επανειλημμένα λόγος στην ιστοριογραφία για την παράδοση που θέλει τον αγιάνη του Βιδινίου να επεμβαίνει την τελευταία στιγμή, για να διασώσει τον φίλο του Ρήγα, ματαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μεταγωγή του Βελεστινλή στην Κωνσταντινούπολη και επισπεύδοντας την εκτέλεσή του στο Βελιγράδι.⁸⁵ Ωστόσο, μια τέτοια κίνηση του Παζβάντογλου ήταν αδύνατη εκείνη την περίοδο, όπως παρατήρησε Α. Velkon, καθώς ο αγιάνης

81. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 138· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 88.

82. Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», 43.

83. Περραιβός, *Απομνημονεύματα*, σ. θ'·ι'· ο ίδιος, *Σύντομος βιογραφία*, σ. 25-26.

84. Για το πότε εγκατέλειψε ο Βοναπάρτης το Μιλάνο βλ. Α.-Μ. Perrot, *Itinéraire général de Napoléon, chronologie du Consulat et de l'Empire*, Παρίσι 1845, σ. 56.

85. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 103 σημ. 1.

βρισκόταν υπό πολιορκία στο Βιδίνι από τα σουλτανικά στρατεύματα.⁸⁶ Δεν αποκλείεται όμως η παράδοση αυτή να απηχεί μεταγενέστερες εκδικητικές ενέργειες του Παζβάντογλου για τον θάνατο του Ρήγα. Πιο συγκεκριμένα, μια ανταπόκριση από το Σεμλίνο (Ζέμουν) που συντάχθηκε στις 24 Νοεμβρίου 1799 και δημοσιεύτηκε σε γαλλική εφημερίδα αναφέρει τα εξής:⁸⁷

«Πληροφορούμαστε από το Βιδίνι ότι ο Παζβάντογλου τέθηκε εκ νέου επί ποδός πολέμου και ότι έχει ήδη κινητοποιήσει δεκαπέντε χιλιάδες άνδρες από την πλευρά της Νίσσας [Νις]. Ο πασάς του Βελιγραδίου έθεσε το φρούριο σε κατάσταση άμυνας, δίνοντας εντολή να τοποθετηθούν κανόνια πάνω στα τείχη. Με αυτή την κινητοποίηση πιστεύουμε γενικά ότι ο Παζβάντογλου θέλει να έρθει να εκδικηθεί για τον θάνατο του ευνοουμένου του».

Ας προστεθεί ότι την άνοιξη του 1798 ο Παζβάντογλου είχε επιτεθεί στην Ολτενία, για να εκδικηθεί τον ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνο Χαντζερή, τον οποίο θεωρούσε υπεύθυνο για τη σύλληψη και την εκτέλεση του μυστικού απεσταλμένου του Δ. Τουρναβίτη στην Κωνσταντινούπολη.⁸⁸

Όσα παρατέθηκαν και σχολιάστηκαν δίνουν αφορμή, για να προβούμε, εν κατακλείδι, σε ορισμένες γενικές διαπιστώσεις. Πέρα από τη σύμπραξη του Ρήγα με τον Παζβάντογλου για την ανατροπή του σουλτάνου, το ίδιο το ιστορικό αποτύπωμα της δράσης του Βελεστινλή υποδηλώνει ότι το επαναστατικό εγχείρημα του 1797 δεν ήταν προσπάθεια μιας ολιγομελούς και ανοργάνωτης ομάδας. Η άμεση αντίδραση των αψβουργικών και των οθωμανικών αρχών αποδεικνύει, εξάλλου, τη σοβαρότητα του εγχειρήματος. Διαφορετικά, η δράση του Ρήγα θα είχε παραδοθεί γρήγορα στη λήθη και, πολύ περισσότερο, δεν θα εκλαμβανόταν από την ίδια γενιά ανθρώπων που μόλις δύο δεκαετίες μετά σχεδίασε και πραγματοποίησε την Ελληνική Επανάσταση ως ένα σημαντικό επεισόδιο του απελευθερωτικού τους αγώνα. Άλλωστε, περιπτώσεις όπως του Χριστόφορου Περραιβού και του μητροπολίτη Γρηγορίου, στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως, με την

86. A. Velkov, «Τι στέκει Πασβατζόγλου, τόσον εκστατικός;» (μτφρ. Ανδρέας Λυμπεράτος), *Υπέρεια* 3 (2002), 620-621 [= *Ρήγας Βελεστινλής. Διαφωτιστής, επαναστάτης, μάρτυρας, έκδοση της εφ. Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2007, σ. 138*].

87. Βλ. την ανταπόκριση «Semlin, le 3 frimaire [= 24 Νοεμβρίου]», στην εφ. *La Clef du Cabinet des Souverains*, αρ. 1064 (21 Δεκεμβρίου 1799), 8909-8910.

88. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 154.

εμπλοκή τους στα γεγονότα τόσο του 1797 όσο και του 1821, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός δικτύου με επαναστατική στόχευση και προσήλωση στην ιδέα της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ένα τέτοιο δίκτυο, που το 1797 'χωρούσε' επίσης τον αγιάνη του Βιδινίου Οσμάν Παζβάντογλου ή τον αντιδιαφωτιστή ιερέα Πολυζώη Κοντό, δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί παρά μόνο με ένα πρόταγμα: την απελευθέρωση από τη σουλτανική τυραννία.

RÉSUMÉ

Georges Koutzakiotis

Rhigas, Pazvantoğlu et l'entreprise révolutionnaire
de 1797: quelques remarques

La présente étude explore la validité de deux points de vue: l'opinion dominante dans l'historiographie que le dessein révolutionnaire de Rhigas Velestinlis et de ses compagnons était l'œuvre d'un groupe restreint de visionnaires; d'autre part, celle énoncée récemment par Rossitsa Gradeva, à savoir que la participation à ce projet d'Osman Pazvantoğlu, *ayan* de Vidin, n'a existé que dans l'imagination de l'auteur du *Thourios*. Une lecture différente de témoignages inconnus, ou moins connus, remet en question ces deux points de vue et démontre les faits suivants. D'une part, que le projet de révolution de Rhigas avait été organisé secrètement par un réseau nombreux; d'autre part, que Rhigas et Pazvantoğlu se connaissaient dès 1788 et qu'ils avaient embrassé le même projet. Les deux hommes avaient vainement cru que leur plan, qui visait avant tout la libération de la tyrannie du sultan, pouvait se réaliser avec l'appui de la France, car elle était la seule Grande Puissance de l'époque qui semblait suivre une politique de révision des équilibres géopolitiques.